

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Naxçıvan Dövlət Universiteti

*ABBAS SEYİDOV
VƏLİ BAXŞƏLİYEV
VƏFA MAHMUDOVA*

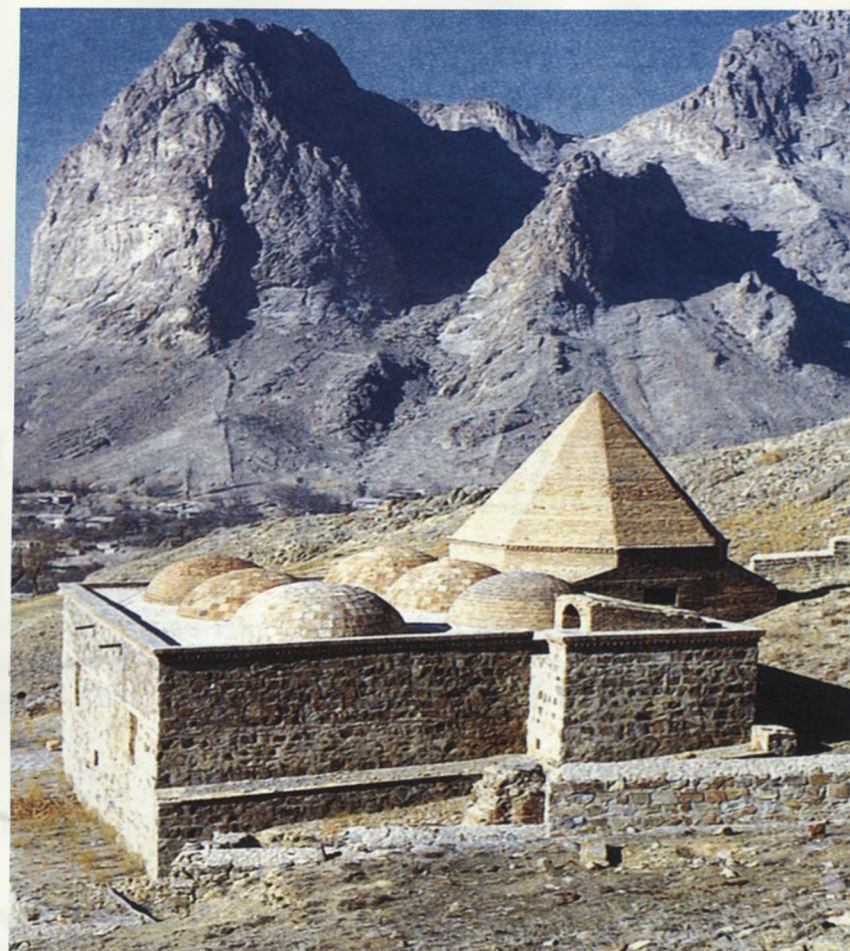
X Ə L Ə C

Bakı Elm Kəndi 2010

“...Bəşər tarixində Azərbaycan bir ərazi kimi, bir ölkə kimi və Azərbaycan xalqı bir xalq kimi böyük tarixi proseslərin iştirakçısı olubdur...Bu baxımdan Naxçıvan xüsusi yer tutur. Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir...”

Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri

БЗ.З(СА-СС-БНах) + БЗ.С(СА-СС-БНах)

С 34

Monoqrafiya AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Elmi Şurasının (prot.№2, 03 fevral, 2010-cu il) və AMEA Naxçıvan
Bölməsi Rəyasət Heyətinin (prot. №2, 29 yanvar, 2010-cu il) qərarı
ilə çap olunur

**Kitabın çapına göstərdiyi köməyə görə müharibə
veteranı, vətənpərvər ziyalı, Xələc sakini Nəzərov
Zahid Məmməd oğluna minnətdarlıq.**

Elmi redaktor: akademik İsmayıl Hacıyev

Elmi məsləhətçi: akademik İsa Həbibbəyli

Rəyçilər: t.e.d., professor Hidayət Cəfərov
t.e.n., Səfər Aşurov

A.Q.Seyidov, V.B.Baxşəliyev, V.Ə.Mahmudova.
Xələc. Bakı: "Elm" 2010, 220 s.

İSBN 978-9952-453-26-3

*Monoqrafiyada Naxçıvanın ən mühüm arxeoloji
abidələrindən biri olan Xələc yaşayış yeri və orada aşkar olunan
maddi-mədəniyyət nümunələrindən bəhs olunur. Kitab
tədqiqatçılar və ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.*

© Abbas Seyidov, Vəli Baxşəliyev, Vəfa Mahmudova

XƏLƏC - QƏDİMLİYİN VƏ ULULUĞUN YADDAŞI

Naxçıvanda qədim türksoylu tayfaların adını daşıyan yaşayış məskənləri çoxdur. Onlardan biri də Xələc kəndidir. Xalaç/Xələc həm tayfa adı, həm də yaşayış məskəninin adıdır. Xələc tayfalarının nəsil-soy səcərəsi tarixdə türk sülalələrinin yaddaşı ilə bağlıdır. Bu mənada, Xələcin yaddaşı türk yaddaşıdır və bu yaddaşın genezisi tarixin dərin qatlarına gedib çıxır.

Mingöldən, Cudidən, Ağrıdan üzü bəri - Cənuba doğru neçə minillərdir ki, gecə-gündüz dayanmadan axan bir çay var. Adına Araz deyirlər. Bu Araz çayının sağında və solunda neçə-neçə yaşayış məskəni, el-obalar

Foto - Фото - Photo 1

Foto - Фомо - Photo 2

vardır; bu yurd-yuvaların qədimliyi də Arazın yaşına bağlıdır. Xələc də o yurdlardan, kəndlərdən biridir. Xələc Naxçıvan bölgəsinin Şərur-Dərələyəz mahalında, Azərbaycanı iki yerə bölən Araz çayının sol sahilində yerləşir. Arazın güneydəki sağ sahilində - Maku - Şot mahalında da Yuxarı Xələc və və Aşağı Xələc deyilən iki kənd var. Bir Xələc də Təbrizin yaxınlığındadır (*şair Əli Daşqının yurdudur*). Salyanda, İmişlidə Xalaç adlı kəndlər var. Goranboy mahalında Xələc adlı bir çay da axır (*şair Dil-suz Mustafayevin doğma yurdunun çayı*). Şərqi Anadoluda bu adı daşıyan yurdlar var. Xələc adlı daha neçə-neçə bilmədiyimiz, tarixlərin axarında izi itmiş yurdlar, obalar olub. Xələc adlı yaşayış yerlərinin say çoxluğu tarixi yaddaşın hüdudsuzluğunu göstərir. Bu mənada,

Xələc qədim və möhtəşəm türk toplumlarından birinin soy adı kimi uzaq minilliklərin və bugünün tarixi yaddaşında möhkəm yer tutur.

Haqqında söz açdığımız Xələc də bizim doğma yurdumuzdur. Bu kəndin torpaqlarında minilliklərin izləri yaşamaqdadır.

Tarixdən məlum olduğu kimi, türklər qədim dünyada hansı adlarla ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, Nuhun (ə) oğlu Yafəsin nəslidir; türklər ona Olcay xan ləqəbini vermişlər [*Rəşidəddin Fəzlullah., 1992, səh.10*].

Xələc/Xalaç adının mənşəyinin araşdırılmasında təqribən, 3 min il bundan əvvələ aid türk xalqlarının ədəbi abidəsi "Oğuz Kağan dastanı"ndakı əhvalatın da

Foto - Фомо - Photo 3

Foto - Фото - Photo 4

xüsusi yeri vardır. Dastanın 247-256-cı misralarında belə bir əhvalat nəql edilir:

“.....Genə yolda böyük bir ev gördü. Bu evin divarı altundan idi; pəncərələri gümüşdən, çardağı dəmirdən idi. Qapalı idi, açar yox idi. Orduda bir yaxşı əsgər ər var idi. Onun adı Tömürdü Kağul Təgən idi. Ona əmr verdi ki, sən burda qal, (dəmir) çardağı aç. Açdıqdan sonra orduya gəl, qarış - dedi. Bundan (yəni bu tapşırıqdan — Ə.Ə.) ona Kalaç (Qal! Aç!) Adını qoydu, irəli getdi...” [Oğuz Kağan Destanı. İstanbul, 1970, s. 25].

Buradan görünür ki, Kalaç/ Xalac/ Xələc bağlı qıfılları açan, bacarıqlı və qabiliyyətli olan deməkdir. Bu ad

tayfanın mənşəyini ifadə edir. Xələc soyundan olanlar cəsur, etibarlı, sədaqətli və inamlı olublar. Bunu Oğuz Kağanın yuxarıda adı çəkilən döyüşçüyə -Tömürdü Kağul Təgənə qarşı bəslədiyi etimad və səmimiyyət də sübut edir. Bütün bunlar onu ifadə edir ki, Xalaç/Xələc tayfası Türk soyları arasında özünəməxsus ad-san sahibi olmuşlar. Bu soyun nümayəndələri həm ümumtürk səfərlərində iştirak etmiş, igid döyüşçü, sədaqətli əsgər, bölük, dəstə başçısı, həm də müxtəlif yerlərdə məskunlaşmış, yurd-yuva salmış, nəsil artırmış, ad-san saxlamış, öz ulusuna, elinə, vətəninə bağlı, sədaqətli olmuş və ümumilikdə, özünə, elinə, yurd-yuvasına sahib çıxmışdır.

Xələc kəndinə məxsus ərazilərdə “Balıqlı”, “Dom-

Foto - Фото - Photo 5

Foto - Фомо - Photo 6

balar", "Qumsal", "Qoruq", "Cüyürlük", "Dağın qabağı", "Damın dalı", "Dərə", "Qobu", "Ramazan qobusu", "Orta yol", "Dəlləkboğan" kimi yer adları vardır. Bu adlar mənşəyinə görə ana dilimizin qədim tarixi yaddaşının ifadəsidir. "Balıqlı" deyilən yerdə pambıq becərərdik. Uşaq vaxtları və son zamanlara qədər düşünərdim ki, buraya niyə "Balıqlı" deyilir? Təbii ki, balıq su olan yerdə olar. Buranın ki, çayı, gölü yoxdu. Yer palçıqlı, sucuq olardı. Mahmud Kaşğarlının min il bundan əvvəl yazılmış "Lügət"indən öyrəndim ki, "balıqlıq" həm də sucuq yerə, palçıqlı yerə də deyilir.

Bu faktın özü də belə bir gerçəkliyi təsdiq edir ki, Xələc \ Xalaç toponiminin yaşı çox qədimlərə gedib çıxır.

İndiki Xələcin, təqribən, 1,5 km cənubunda vaxtilə bir yaşayış yeri var idi. Azərbaycanın iki yerə bölüşdürülməsindən sonra rus çarı Nikolay orada gözətçi məntəqəsi (Post) saldırmışdı. Bu yer dərədən axıb Araza tökülən arxın sol tərəfində yerləşirdi. Yer səthindən 3-4 metr hündürlükdə idi. 40 il bundan əvvəl oradakı təpəliyin dərəyə tərəf hissəsi bostan əkmək istəyənlər tərəfindən buldozərlə kürəndi. Oradan qədim maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olundu. Təpədən neçə min ildir ki, "yuxuda" olan küp qəbir çıxdı. Bu, görəsən, hansı mötəbər şəxsin qəbiri idi? Bu tip qəbirlər hansı minillikdən qalma idi? Sözsüz ki, arxeoloqlar küp qəbirlərin tarixini yaxşı bilirlər.

Xələclilər tarixləri ilə fəxr etdikləri kimi, həmişə öz ziyalıları, igid-ər övladları ilə də fəxr ediblər. Bunların

Foto - Фомо - Photo 7

Foto - Фотомо - Photo 8

sırasına uzun illər dövlət strukturlarında çalışmış Nəzərov Əsgər Qurban oğlunu, Vəliyev Vəli Əsgər oğlunu, torpaqlarımızın azadlığı uğrunda döyüşlərdə 1996-cı ildə şəhid olmuş İsgəndərov Nizam Vasif oğlunu və b. daxil etmək olar (*Qeyd edək ki, hazırda Xələc kənd orta məktəbi Nizam İsgəndərovun adını daşıyır*).

Xələc yaşayış yerlərinin əsas hissəsi Xələc dağıdır. Xələc dağı bir-birinə oxşar iki hissədən və bir də üçüncü kiçik hissədən ibarətdir. Sovetlər dövründə o dağların

Foto - Фотомо - Photo 9

üçdə iki hissəsi partladıldı, üyüdüldü, daşındı. Dağın ətəyində tarixi çox qədimlərə dayanan qəbiristanlıq var. Heç birinin baş daşı qalmayıb. Deyil-diyinə görə, orada qə-

birlər üst-üstədir. Bu təbəqəli qəbirlər dağın ətrafında yaşayan sakinlərin tarixi izlərini hifz edib saxlayır. "Dağın dalı" adlanan hissədə, Araza baxan yerdə daha bir məskən var idi; təpəlik, kurqan formalı bir yer idi. Oranın da izləri itirildi, digər sahələr kimi əkin yerinə çevirildi. Dağın günbatan səmtində - Araza baxan üzündə bir mağara var. Hələlik, onun içərisinin görkəmi, həcmi haqqında məlumatımız yoxdur. Hər halda, bu onu göstərir ki, buralar ən qədim dövrlərdən yaşayış məskəni olub.

Bu, Xələc dağıdır. O, babamın və nənəmin soyu, yüz arxa dönəninin sirdaşı idi. Bu dağ onların sığınacaq yeri idi. Dağın ətəyindəki yer isə başdaşları qalmayan məzarlıqdır. Qazsan, onların soy-nəsil yaddaşının dərin-

Foto - Фотомо - Photo 10

Foto - Фото - Photo 11

liklərinə gedib çıxma bilməzsən. Baş daşları dünyanın keşməkeşlərinə tab edə bilməyib, lakin torpaq altındakı nişanələr hələ də qalır. Dağın lap təpəsində dəfn edilən övliyanın məzarı var idi, onu dağdanlar cəzalarını aldılar, qəfil bəlalara ürcah oldular.

Bəs bu Buta naxışlı qablar, döymələr, daş parçaları

Foto - Фото - Photo 12

nədir belə? Yəqin ki, babalarımızın və nənələrimizin haqqa tapınmasının nişanlarıdır, var olmanı, özünə, öz ruhuna qovuşmaq inamını ifadə edir.

Butalanmaq-haqq yolunda olmaq bağlılığıdır. Butalanan gec-tezi haqqa qovuşacaq. Həm milli, həm də ruhi yaddaşın silinməyən inamıdır bu Buta-naxışlar.

Xələc yaddaşımızın ən dərin qatlarından gələn nişanələrlə doludur. Onun ərazisində çoxlu keramika məmulatı var idi. Onlar ötən onillərin laqeydliyi ucbatından dağıldı, yoxa çıxdı. Arazboyu yaşayış məskənləri içərisində Xələc etnonim və toponimlərinin ayrıca bir yeri vardır. Onlar dünya tarixində böyük mədəniyyət yaradan və neçə-neçə minilliklər boyu xalqlara və millətlərə himayədarlıq edən, onlara böyük elmi kəşflər, mədəniyyətlər vermiş Şumer adlanan türklərin yaşayış-mərkəzlərinin tərkibində olub.

Sumerlər tarixdən əvvəlki zamanda Ural-Altaydan, Türküstandan, Xəzərdən başlayaraq, Qara dənizə, İndiki

Foto - Фото - Photo 13

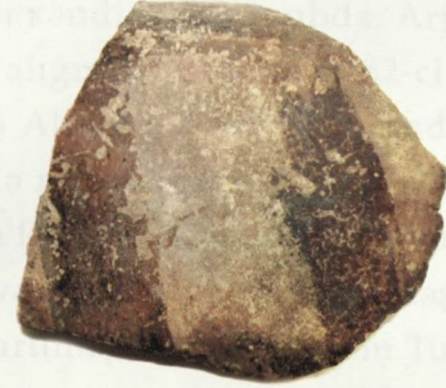
Foto - Фото - Photo 14

Şimali və Cənubi Azərbaycan, İraq-Mesopotamiya, Suriya, Ağrı, Cudi məkanları da daxil olmaqla, bütün Yaxın və Orta Şərqdə dövlət strukturlarını, milli və bəşəri özünüidarəetməni yaratmış, Yer üzərində çox böyük elmi kəşflər etmiş, bəşər cəmiyyətinə elmi, mədəni-mənəvi nizam vermişlər.

Əbülfəzl Əzimli Tahiroğlu
filologiya elmləri namizədi, dosent

Foto - Фото - Photo 15

G İ R İ Ş

Qeyd olunduğu kimi, Xələc yaşayış yeri Şərur rayonunun eyniadlı kəndindən cənubda, Arpaçayın sağ sahilində, Araz ovalığında yerləşir. 1982-ci ildə arxeoloqlar Vəli Əliyev və Abbas Seyidov tərəfindən qeydə alınan yaşayış yerində müxtəlif illərdə Səfər Aşurov, Vəli Baxşəliyev, Lauren Ristvet, Katherine Marro, Bradley Parker, Kathlin Nikol və digərləri tərəfindən kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılmış, Eneolit, Erkən Tunc və Otra Tunc dövrünə aid keramika məmulatı əldə edilmişdir. Lakin abidədə arxeoloji qazıntılar aparılmadığından bu haqda

Foto - Фотомо - Photo 16

Foto - Фото - Photo 17

ətraflı məlumat verilməmişdir. Yalnız müxtəlif əsərlərdə [Семенов А.Г.,1993. Алеев Н.Г. 1988] Eneolit və Tunc dövrü keramikasının az bir qismi nəşr edilmişdir. Təəssüf ki, abidənin əsas hissəsi sovet hakimiyyəti zamanı açılan daş karxanasının fəaliyyəti nəticəsində tamamilə dağıdılmışdır.

Son illər Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqazın tarixəqədərki dövrünün tədqiqinə, bu regionlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsinə diqqət artmışdır. Şübhəsiz ki, yalnız bir abidənin tədqiqi ilə soxsaylı suallara cavab vermək mümkün deyil. Məlum olduğu kimi, I Kültəpədən əldə edilən Xalaf tipli boyalı keramika və çölmək parçaları qədim Naxçıvan tayfalarının Mesopotamiyanın əkinçilik mərkəzləri ilə əlaqələrinin eramızdan çox-çox

əvvəllərə getdiyini təsdiq edir. Lakin məlum olan və tədqiq edilən Eneolit abidələrinin öyrənilməsi bu əlaqələrin xarakterini dəqiqliklə müəyyən etməyə imkan vermir. Söz yox ki, bu dövrə aid daha irimiqyaslı tədqiqatlara ehtiyac duyulur. Son zamanlaradək Naxçıvanda Eneolit abidələrinin məhdud sayda olduğu düşünülürdü [Алеев В.Г. 1986]. Lakin Azərbaycan-Amerika birgə ekspedisiyasının apardığı kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar Eneolit abidələrinin sırasına yenilərinin əlavə edilməsi ilə nəticələndi. Onların sırasında Aşağı Daşarx, Şortəpə kimi abidələri qeyd edə bilərik.

Foto - Фото - Photo 18

Foto - Фото - Photo 19

Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri bizim apardığımız araşdırmalar zamanı Araz vadisində yerləşən Xaraba-Qıvraq yaşayış yerindən də əldə edilmişdir. Kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar Naxçivanda Damlama, Şahtaxtı yaşayış yerlərində də [Наруманов И.Г. 1987, с. 64-65], Eneolit keramikasının tapılması ilə nəticələnmişdir. Lakin bu abidələr arxeoloji qazıntılarla kifayət qədər öyrənilmədiyindən onlar haqqında geniş fikir söyləmək mümkün olmur.

Xələc yaşayış yerində arxeoloji araşdırmaların aparılmasında əsas məqsədimiz burada Eneolit təbəqəsinin

Foto - Фото - Photo 20

varlığını öyrənmək və tədqiq etməkdən, Xələc keramikası ilə digər həmdövr abidələrin keramikası arasında olan ortaq xüsusiyyətləri elmi müstəviyə çıxarmaqdan ibarət idi. Abidə xeyli dağıntıya məruz qalsa da, bəzi qismlərdə Eneolit təbəqəsi qorunub saxlanmışdır.

Şübhəsiz ki, bu monoqrafiya Xələc qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji araşdırmaların nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin tariximizə və mədəniyyətimizə olan xüsusi diqqət və qayğısının nəticəsidir. Xələc yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar

aparılması üçün əlverişli şərait yaradan Naxçıvan Mux-
tar Respublikası Ali Məclisinin sədri cənab Vasif
Talibova, AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri akademik İsmayıl
Hacıyevə dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

KERAMİKA MƏMULATININ TİPOLOJİ TƏSNİFATI

Qeyd edək ki, qədim yaşayış yerinin ərazisində üç böyük müsəlman qəbiristanlığı olduğundan qazıntı aparmaq olduqca çətin idi. Yaşayış yerinin sahəsini və mədəni təbəqənin xarakterini müəyyən etmək məqsədi ilə tərəfimizdən üç qazıntı sahəsi seçildi. Birinci qazıntı sahəsi abidənin şimal-şərq hissəsində salındı. 5 x 2 m (10 kv.m) sahədə aparılan qazıntılar zamanı, başlıca olaraq, Eneolit, qismən isə Dəmir dövrünə aid keramika məmulatı aşkar edildi. Burada Eneolit təbəqəsinin üstünü

Foto - Фото - Photo 21

Foto - Фомо - Photo 22

örtən qalın şlak qatı qazıntını aparmağa çətinlik törədirdi. Tədqiqatlar zamanı müəyyən olundu ki, bu hissədə Eneolit təbəqəsi 20-40 sm qalınlığında saxlanmış, həmçinin bu təbəqə orta əsr qəbirlərinin qazılması ilə müəyyən dərəcədə dağıdılmışdır. Bu sahədə tikinti qalıqlarına rast gəlinmədi. Arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatı, başlıca olaraq, qırmızı və sarı rəngdədir. Lakin qəhvəyi və qara rənglilər də vardır. Qəhvəyi rənglilər beş, qara rənglilər isə iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Keramika məmulatının az bir qismi qum, bəziləri daş ovuğu, əksəriyyəti isə saman qarışığı olan gildən hazırlanmışdır.

Keramika məmulatının bir qismi boyalıdır. Onların

Foto - Фомо - Photo 23

arasında tünd qırmızı rənglə boyanmış qablar üstünlük təşkil edir. Qablar bəzən hər iki üzdən, bəzən isə yalnız içəridən boya ilə örtülmüşdür. Naxışlar qara, qırmızı və qəhvəyi rənglərlə keramikanın qırmızı saxsısı üzərinə, bəzən isə qırmızı anqob üzərindən çəkilmişdir. Boyalıların hamısı saman qarışığı olan gildən hazırlanıb. Onlardan yalnız üç

nümunə qum qarışıqlıdır. Bəzi qablar içəridən, bəziləri isə xaricdən daraqvari ornamentlə naxışlanmışdır. Bu sahədən tapılan Dəmir dövrü

Foto - Фомо - Photo 24

Foto - Фомо - Photo 25

keramikası qara rəngdə bişirilmiş iki küpə və bir kasa parçası ilə təmsil olunmuşdur.

Bu sahədən aşkar olunan arxeoloji materialların əksəriyyəti Eneolit dövrünə aiddir. Onlar, başlıca olaraq, küpə və kasalardan ibarətdir. Birinci tip küpələr beş nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Bu tip küpələr qum qarışıq gildən hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə bişirilmişdir. Onların ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil 1, 1).

İkinci tip küpə narin qum qarışıq gildən hazırlanmış və tünd qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Xarici səthi və ağzının kənarı içəridən qırmızı rəngə boyanmışdır. Onun xarici səthində his və qara rəngli boyanın izləri vardır. Ağzının kənarı xaricə qatlanmış, gövdəsi uzunsov qabarıq formalıdır (Şəkil 1, 2).

Üçüncü tip küpə daş ovuğu olan gildən hazırlanmış, yaxşı bişirilmiş, hər iki üzdən hamarlanmışdır. Ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmış, gövdəsi qabarıqdır (Şəkil 1, 3).

Ağzının kənarı xaricə qatlanmış dördüncü tip küpələr saman qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir (Şəkil 1, 4,5). Onlardan birinin tərkibində həm saman, həm də iri qum qarışıqı vardır (Şəkil 1, 5).

Ağzının kənarı xaricə qatlanmış küpələrin biri qum qarışıqından hazırlanmışdır. Bu küpə xaricdən qonur, daxildən çəhrayı rəngdədir. O ağzının formasına görə digər küpələrdən fərqlənir (Şəkil 2, 1).

Altıncı tip küpə incə saman qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Bu tip küpə-

Foto - Фомо - Photo 26

Foto - Фомо - Photo 27

Şəkil 2, 3) Ağzının kənarı düzdür.

Yeddinci tip küpə saman qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Xarici səthinə və ağzının içərisinə qırmızı boya çəkilmişdir. Ağzı yuvarlaq şəkildə xaricə qatlanmış, boğazı konusvaridir (*Şəkil 2, 4*).

Səkkizinci tip küpə saman qarışıq gildən sarı rəngdə bişirilmişdir. Ağzının kənarı xaricə doğru genişlənir. İçərisi daraqvari alətlə naxışlanmışdır. Bu küpənin ağzının kənarı qırılmışdır (*Şəkil 2, 5*).

Qum qarışıq gildən hazırlanan, ağzının kənarı xaricə qatlanmış küpələrin biri qəhvəyi rəngdə bişirilmişdir. Qabarıq gövdəsi olan bu küpə ağzının formasına

lər silindrik boğazlıdır. Onun ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmışdır (*Şəkil 2, 2*). Bu tipə daxil olan ikinci küpənin boğazı bir qədər içəriyə doğru batıqdır. Saman qarışıq gildən hazırlanan küpə sarı rəngdə bişirilmiş, hər iki üzünə qırmızı rəngli boya çəkilmişdir (*Şə-*

*görə digərlərindən fərqlənir. İçəri tərəfindəki izlər onun əldə hazırlandığını göstərir (*Şəkil 3, 1*).*

Ağz kənarına görə digərlərindən fərqlənən küpələrin biri saman qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir (*Şəkil 3, 3*).

Ağz kənarı xaricə qatlanmış, konusvari boğazlı küpələrin biri qum qarışıq gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngdə yaxşı bişirilmiş, hər iki üzünə qırmızı boya çəkilmiş, xarici səthi və ağzının kənarı içəridən qara rənglə naxışlanmışdır. İç tərəfinin bir qismi həmçinin, daraqvari alətlə naxışlanmışdır (*Şəkil 3, 2*).

Kasa tipli qablar formaca olduqca müxtəlifdir. Onların ikisi narın qum qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Kasalardan birinin ağzının kənarı bir qədər içəri yığılmış, xarici səthinə qırmızı boya çəkilərək, qara rənglə enli xətlərlə naxışlanmışdır. İçərisində daraqlama izləri qalmışdır

Foto - Фомо - Photo 28

Foto - Фомо - Photo 29

(Şəkil 3, 4). Qabarıq gövdəli ikinci kasanın gövdəsi ağızda bir qədər içəri yığılmış, ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Onun hər iki üzünü qırmızı boya ilə örtülərək qara rənglə naxışlanmışdır (Şəkil 3, 5).

Kasaların ikinci qrupu saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Onların biri sarı rəngdə bişirilmiş və divarları arasında qonur təbəqə qalmışdır. Onların gövdəsi qabarıq, ağzının kənarı yuvarlaqdır (Şəkil 4, 1).

İkinci tip kasalar formaca bir-birindən azacıq fərqlənir. Onların biri silindrik konusvari, ikincisi isə konusvari gövdəlidir. Qabların ağız kənarı eynidir. Kasalar qırmızı rəngdə bişirilmiş və hər iki üzündən qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmışdır. Onlardan birinin üzərində

qara boya izləri qalmış (Şəkil 4, 2), digərinin üzəri isə qəhvəyi rənglə həndəsi ornamentlə naxışlanmışdır.

Üçüncü tip kasanın gövdəsinin silindrik hissəsi salamat qalmışdır. Qab parçası xaricdən qonur, içəridən sarı rəngdədir (Şəkil 4, 3).

Dördüncü tip kasa incə qum qatılmış gildən hazırlanmış, qonur rəngdə yaxşı bişirilmişdir (Şəkil 5, 1). İçərisində daraqvari alətin izləri qalmışdır.

Beşinci tip kasa qum qarışıq gildən hazırlanmış, qonur rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Ağız kənarında boz

Foto - Фомо - Photo 30

rəngli anqob izləri qalmışdır. Gövdəsi qabarıq, ağzının kənarı xaricə doğru çıxıntılıdır (Şəkil 5, 2).

Boz (Şəkil 5, 3) və qırmızı rəngli, sarı anqoblu (Şəkil 5, 4), forma verməyən qabların üzəri daraqvari alətlə naxışlanmışdır.

Forma verməyən qabların biri qum qarışıq gildən qırmızı rəngdə bişirilmiş və onun qırmızı saxsısının üzəri qara rəngli enli xətlə naxışlanmışdır (Şəkil 4, 5). Digər kasanın saman üzlü saxsısı qırmızı rənglə boyanmışdır (Şəkil 5, 5).

Foto - Фомо - Photo 31

Foto - Фомо - Photo 32

İkinci qazıntı sahəsi 5 x 4 m (20 kv.m) ölçüdə olmuşdur. Tədqiqatlar zamanı bu sahədən oval formalı ocaq yeri, kül yığını aşkar olunsada, tikinti qalıqlarına rast gəlinmədi. Təbəqənin rəngi boz olub, daş qarışıq torpaq laylarından ibarət idi. Bəzi yerlərdə, xüsusilə ocaqların ətrafında qızarmış, lakin yumşaq torpaq qatları var idi. Amma ocaqlar tamamilə dağıldığından onların planını müəyyən etmək mümkün olmadı. Bu sahədən aşkar olunan keramika məmulatının əksəriyyəti Eneolit dövrünə, az bir qismi isə Kür-Araz mədəniyyətinə və Orta Tunc dövrünə aiddir. Eneolit keramikası əsasən qırmızı rəngli olub, bəzi hallarda sarı tondadır. Qonur rəngli qablar üç, qəhvəyi rənglilər bir parça ilə

Foto - Фомо - Photo 33

təmsil olunmuşdur. Qabların əksəriyyəti saman qarışıqı olan gildən hazırlanmışdır. Qum qarışıqı olanlar üç ədəddir. Birinci sahədə olduğu kimi, bu sahənin də keramikası qırmızı rənglə boyanmış keramika ilə xarakterizə olunur.

Tapıntıların bir qismi obsidian və çaxmaqdaşı alətlərdən ibarətdir (*Şəkil 20*).

İkinci sahədə abidənin üzərindən aşkar olunan keramika məmulatının bir qismi boyalıdır. Kasa tipli qablardan birinin gilinin tərkibi saman qarışıqından hazırlanmış, yaxşı bişirilmişdir. Onun ağzı içəri qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir. Gövdəsi konusvaridir. Üzəri qırmızı anqob üzərindən enli xətlərlə naxışlan-

mışdır (*Şəkil 6, 1*).

Keramika parçalarının üçü qum qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xaricdən qırmızı boya ilə örtülərək qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır. Onlar küpə və kasa tipli qabların parçalarından ibarətdir (*Şəkil 6, 2-4*).

İkinci qazıntı sahəsindən aşkar olunan keramika məmulatı küpə, kasa və çölmək tipli qablardan ibarətdir.

Küpələr formaca müxtəlifdir. Birinci tip küpələr xaricə qatlanmış ağız kənarlı və qabarıq gövdəlidir (*Şəkil 7, 1,5; Şəkil 8, 4-5; Şəkil 9, 1*). Onlardan biri iri qum qarışıqı olan gildən hazırlanmış, hər iki tərəfdən qaba şəkildə hamarlanmışdır. Açıq qırmızı rəngli bu küpə ori-

Foto - Фомо - Photo 34

Foto - Фомо - Photo 35

jinal stildə naxışlanmışdır. Qabın gövdəsinin yuxarı hissəsində sürmə ilə buta təsvir olunmuşdur. Ağızının kənarında eyni rənglə çəkilmiş naxışların izi qalmışdır.

Foto - Фомо - Photo 36

Belə bəzəmə stilinə Ovçular-təpəsində də rast gəlinmişdir.

Digər küpələr saman qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Onlar qırmızı rənglidir. Birinin xarici səthində sarı rəngli anqobun izləri qalmışdır (Şəkil 9, 1). Onlar hər iki üzdən hamarlanmışdır. Küpələrin biri xaricdən qırmızı boya ilə

naxışlanmışdır (Şəkil 8, 4). Bu tip qabların bəzisinin ağızının kənarı yuvarlaq olub, azasıq kənara əyilmişdir (Şəkil 7, 3). O qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir.

İkinci tip küpələr saman qarışığı gildən olub qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Birinin xarici səthində sarı anqobun izləri qalmışdır (Şəkil 7, 4). Onun xaricə qatlanmış ağızının kənarı yastı, boğazı konusvaridir.

Üçüncü tip küpələr saman qarışığı gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmiş, divarları arasında boz gil layı qalmışdır. Onların ağızının kənarı xeyli geriyyə əyilmişdir. Belə küpələr hər iki üzdən hamarlanmışdır (Şəkil

Foto - Фомо - Photo 37

Foto - Фомо - Photo 38

küpələr formaca müxtəlifdir. Onların biri qum qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş və hər iki üzdən qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmışdır (Şəkil 10, 3). İkinci küpə saman və iri qum qarışığından hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 10, 1). Üçüncü tip küpə narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qara rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 11, 1).

Dördüncü tip küpələr qısa boğazlı, ağzının kənarı xaricə qatlanmış formadadır. Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xaricdən cilalanmışdır (Şəkil 10, 4).

Çölməklərin hamısı saman qarışıq gildən hazırlanmış qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Bu tip qablar gövdəsinin və ağzının formasına görə bir-birindən fərqlənirlər (Şəkil 7, 2; Şəkil 9, 2-3). Çölməklərin biri

8, 1,3; Şəkil 11, 4). Bu tip küpələr arxeoloji ədəbiyyatda Ubeyd tipli adlandırılmışdır.

Ağzının kənarı xaricə qatlanmış üçüncü tip küpələr boğazsızdır. Bu

geniş ağızlı və qabarıq gövdəlidir. Xarici səthi sarı anqobla örtülmüşdür (Şəkil 8, 2).

Küpə tipli qablara aid qulplar iki ədəddir. Onların hər ikisi saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Sarı rəngli qulpun içərisində qırmızı boya izləri qalmışdır. Bu tip qulplar Ovçulartəpəsindən də məlumdur (Şəkil 11, 5). İkinci qulpun hər iki üzünü qırmızı rənglə boyanmış və yaxşı hamarlanmışdır. Divarları arasında boz gil layı vardır (Şəkil 9, 4).

Silindrik qablar saman qarışıq gildən hazırlanaraq, qırmızı rəngdə, yaxşı bişirilmişdir. Onlardan birinin üzəri hislə örtülüb. Başqa birinin gövdəsi ağızda silindrik, aşağıda isə qabarıqdır. Xarici səthində qırmızı boya izləri vardır (Şəkil 10, 2). Bu tip qabların birinin iç tərəfində daraqvari alətin izi qalmış və hislə örtülmüşdür (Şəkil 11, 2). Üçüncü qabın hər iki üzünə qırmızı boya çəkilmiş, divarları arasında qəhvəyi təbəqə qalmışdır (Şəkil 11, 3).

Kasa tipli qablar formaca müxtəlifdir. Birinci tip kasala-

Foto - Фомо - Photo 39

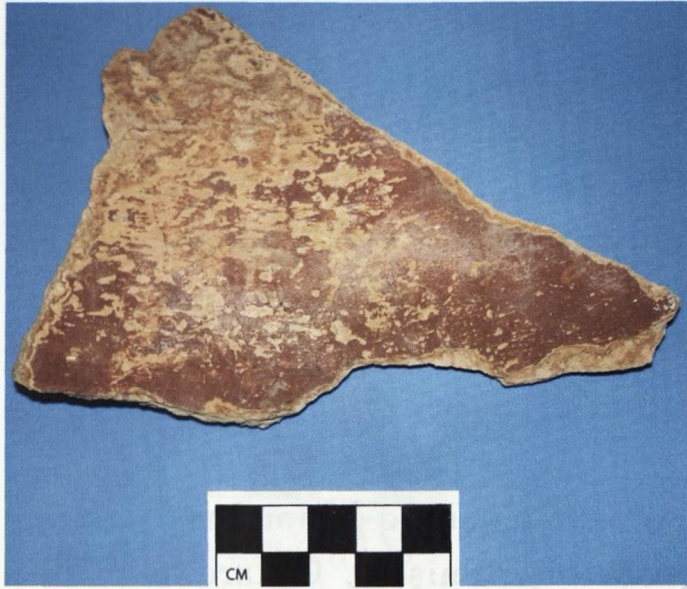

Foto - Фомо - Photo 40

rın gövdəsi konusvari dir. Saman qarışıq gildən hazırlanan kasaların bəzisinin ağzının kənarı yastı, bəzisi isə yuvarlaqdır (Şəkil 12, 1-3; Şəkil 15, 3-4). Hər iki üzdən yaxşı hamarlanmış kasaların birinin üzəri qırmızı rəngli enli xətlə naxışlanmışdır (Şəkil 12, 1). Kasaların biri xaricdən sarı rənglə (Şəkil 15,3), digəri isə içəridən qırmızı rənglə boyanmışdır (Şəkil 15, 4). Dördüncü kasa krem rənglidir (Şəkil 15, 2).

İkinci tip konusvari kasaların ağız hissəsi bir qədər içəri əyilmişdir (Şəkil 13, 1-4; Şəkil 14, 3,4). Saman qarışıq gildən hazırlanan bu tip kasalar başlıca olaraq, qırmızı və sarı rənglidir. Onların bəzisi daraqvari alətlə naxışlanmışdır (Şəkil 13, 1). Kasaların biri boz rənglidir. Hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır (Şəkil 13, 2). Digər bir kasanın hər iki üzü qırmızı rənglə boyanmış, xarici səthi yaxşı cilalanmış, ağzının kənarında isə qara boya izləri qalmışdır (Şəkil 13,4). Bu tip kasaların biri hər iki

üzdən qırmızı rənglə boyanmış, içəridən qara rəngli enli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 14, 1).

Üçüncü tip bir nümunə ilə təmsil olunub. Bu kasa qum qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmiş, hər iki üzdən hamarlanmışdır (Şəkil 12, 4). Onun gövdəsi qabarıq, ağzının altı bir qədər içəriyə batıqdır.

Digər kasalar da bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Dördüncü tip kasa saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Sarı rənglidir. Gövdəsi qabarıq olub ağzının kənarı içəriyə doğru yastılanmışdır. Gövdəsində iki yuvarlaq deşik açılmışdır. Xaricdən ağzının altında və iç tərəfində qara rəngli boya izləri var (Şəkil 14, 4). Bu tip kasaların arxeoloji ədəbiyyatda "Sioni keramikası" adlandırılması, bizcə, doğru deyil. Bəzi araşdırıcılar qum qarışıq "Sioni keramikası"ndan başqa saman qarışıq keramikanı da bu qrupa aid etmişlər. Amma, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan abidələrindən aşkar olunan bu tip keramikanın əksəriyyəti saman qarışıqlıdır. Xələc nümunəsi isə boyalı olması ilə fərqlənir.

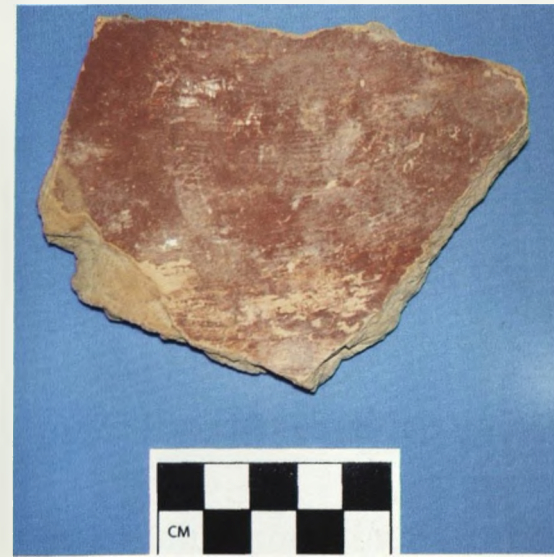

Foto - Фомо - Photo 41

Foto - Фомо - Photo 42

Beşinci tip kasa qabarıq gövdəlidir. Saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmiş, divarları arasında boz təbəqə qalmışdır (Şəkil 14, 2).

Altıncı tip kasa saman qarışıqlıdır. Yaxşı bişirilmiş, yaxşı hamarlanmış və hər iki üzdən krem rənglidir. Ağızının kənarı dəyirmi, gövdəsi silindrik konusvaridir (Şəkil 15, 1).

Yeddinci tip kasa qum qarışıq gildən hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 15, 2). Onun gövdəsi qabarıq olub, ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Ağızının kənarı xaricə qatlanır.

Bu sahədən aşkar olunan keramika məmulatının bir qrupu rənginə, formasına və hazırlanma texnologiyasına

görə Ovçulartəpəsinin saxsı məmulatı ilə bənzərdir. Onların bir qismi (iki-üç parça) daraqvari ornamentlə naxışlanmışdır. Bu sahədən iki ədəd Kür-Araz mədəniyyətinə aid boz rəngli keramika parçası aşkar edildi. Onların biri incə saman qarışığı olan gildən hazırlanmış çölmək tipli qaba aiddir (Şəkil 15, 5). Digər nümunə forma verməyən parçadan ibarətdir.

Bu sahədəki qazıntılar zamanı Orta Tunc dövrünə aid bir ədəd boyalı keramika parçasına rast gəldi (Şəkil 12, 5).

Təbəqənin saxsı nümunələri içərisində sarı rəngli keramika parçaları vardır ki, onlardan birinin üzərinə

Foto - Фомо - Photo 43

Foto - Фомо - Photo 44

Uruk tipli qabartma bəzək vurulmuşdur.

Üçüncü qazıntı sahəsi abidənin şərq hissəsində 3 x 3 m (9 kv.m) sahədə açıldı. Bu sahə köhnə və yeni qəbiristanlığın arasında yerləşir. Mədəni təbəqə qonur rəngli, qum qarışıq torpaq laylarından ibarət idi. Qazıntı zamanı 80 sm dərinlikdə daş tikintiyə rast gəlini. Lakin onun əsas hissəsi qazıntı sahəsindən kənarında qalmışdı. Ümumiyyətlə, bu sahədə qazıntının 1,8 metr dərinliyədək davam etməsinə baxmayaraq, dəqiq stratigrafiya müəyyənləşdirə bilmədik. Eneolit, Erkən Tunc, Orta Tunc və Dəmir dövrünə aid tapıntılar bir birinə qarışmışdı. Kənd əhalisi burada müsəlman qəbirlərinin olduğunu da qeyd etdi. Ehtimal ki, təbəqələr qəbirlərin qazılması zamanı, yaxud digər səbəbdən qarışmışdır.

Foto - Фомо - Photo 45

Hələlik bunu tam aydınlaşdırmaq mümkün olmadı.

Bu sahədən aşkar olunan keramikanın az bir qismi Eneolit və Tunc dövrünə, əksəriyyəti isə Dəmir dövrünə aiddir. Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı qırmızı rəngli, Kür-Araz keramikası isə qara rənglidir. Kür-Araz mədəniyyətinə aid forma verməyən keramika nümunələri içəridən daraqvari alətlə naxışlanmışdır. Belə keramikaya Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsində rast gəlinir. Orta Tunc dövrünə aid boyalı keramika və Dəmir dövrünün horizontal cızma və batıq zolaqlarla naxışlanmış keramikası Naxçıvanın həmdövr abidələrindən yaxşı məlumdur.

Eneolit dövrünə aid keramika küpə, çölmək və kasa tipli qabların parçalarından ibarətdir.

Foto - Фомо - Photo 46

Küpə tipli qabların biri qum və saman qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Onun ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmiş, boğazı silindrikdir (Şəkil 16, 1). Qabın xarici səthinə qırmızı rəng

Foto - Фомо - Photo 47

çəkilmiş, üzərində isə qara boya izləri saxlanmışdır. Boya əsasən silindiyindən naxışların motivini müəyyən etmək mümkün deyil.

İkinci küpə sarı rəngdə, qum qarışıq gildən hazırlanmış, hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır (Şəkil 16, 2).

Əsasən küpə tipli, lakin forması tam məlum olma-

yan qab parçaları qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 16, 3-5). Onlardan birinin üzərinə qəhvəyi rəngli boya çəkilmişdir (Şəkil 16, 3). Digər bir qabın parçası sarı rəngdə bişirilmiş, içərisi daraqvari alətlə naxışlanmışdır (Şəkil 16, 5).

Çölmək tipli qab saman və iri qum qarışığından hazırlanmışdır. Onun içərisi qara, xarici səthi sarı rəngdə olub, xarici səthində incə daraqvari alətin izləri qalmışdır. İçəri tərəfdə daraq izləri üfüqi istiqamətdədir (Şəkil 17).

Kasa tipli qab incə qum qarışıqlı gildən hazırlanaraq boz rəngdə bişirilmişdir. Ağzının kənarı relsşəkilli, gövdəsi qabarıqdır (Şəkil 17, 4). İçəri tərəfində daraqvari alətin izi qalmışdır.

Kür-Araz mədəniyyətinə aid küpələrin biri qum qarışıq gildən hazırlanaraq qara rəngdə bişirilmiş, üzəri cilalanmışdır (Şəkil 17, 2). İkinci küpənin gilində saman qarışığına da rast gəlinir. Ağzının kənarına içəridən qara boya çəkilmiş, hər iki

Foto - Фомо - Photo 48

Foto - Фомо - Photo 49

üzdən cilalanmış qab qəhvəyi rəngdədir. Onun divarları arasında qonur təbəqə qalmışdır (Şəkil 17, 3). Küpələrdən bəzisinin ağzının içərisinə qırmızı boya çəkilmişdir.

Kür-Araz mədəniyyətinə aid forma verməyən qabların bir qismi qum qarışıq gildən hazırlanaraq qara rəngdə bişirilmiş, xarici səthi parıldayanadək cilalanmış, içəri tərəfi daraqvari alətlə naxışlanmışdır (Şəkil 17, 5-6).

Bu sahədən aşkar olunan keramika məmulatının bir qismi Orta Tunc dövrünə aiddir. Onlar qum qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xarici səthi qırmızı boya üzərindən qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 18, 1-4). Qabların biri xaricdən qırmızı boya ilə boyan-

mış, onun üzərindən basma qırıq xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 18, 5).

Bu qazıntı sahəsindən aşkar olunan keramika parçasının böyük bir qrupu Erkən Dəmir dövrünə aid boz rəngli saxsı nümunələrindən ibarətdir. Onlar qum qarışıq gildən hazırlanaraq boz rəngdə bişirilmiş, düz və dalğavari batıq xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 19, 1-5). Qabların biri üçbucaqşəkilli batıq ornamentlə (Şəkil 19, 6), digəri isə müxtəlif naxışların kombinasiyasından ibarət mürəkkəb üsulda naxışlanmışdır (Şəkil 19, 7). Bu qabın naxışlanmasındakı sünbülşəkilli ornament diqqəti cəlb edir.

Qazıntıların nəticələri göstərir ki, Xələc yaşayış yeri Son Eneolit dövründən başlayaraq Dəmir dövrünədək

Foto - Фомо - Photo 50

Foto - Фомо - Photo 51

Keramika məmulatının bənzərlərinə Azərbaycan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun Son Eneolit abidələrində

böyük bir zaman fasiləsində qədim insanların yaşayış məskəni olmuşdur. Tapıntıların əksəriyyətini təşkil edən Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı Arpaçay vadisində yerləşən Ovçulartəpəsi, Aşağı Daşarx, Şortəpə, həmçinin Sədərəkdən aşkar olunan materiallarla bənzərdir. Kera-

Foto - Фомо - Photo 52

Foto - Фомо - Photo 53

də rast gəlinir. Lakin qeyd edildiyi kimi, yaşayış yerinin keramikası özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə, əsasən də boyalı qabları ilə fərqlənir. Bu keramikanı biz şərti olaraq, "Xələc keramikası" adlandırırıq.

Foto - Фомо - Photo 54

ХƏЛƏС КЕРАМİKАСИНИН PARALELLƏRİ

Eneolit keramikası. Xələc yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatının bənzərləri, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi həmdövr abidələrindən məlumdur. Qeyd edək ki, bu saxsı məmulatlarının ən yaxın analogiyası Ovçulartəpəsinin materialları arasındadır. Xüsusilə, ağzının kənarı xaricə qatlanmış küpələr və konusvari kasa tipli qablar Ovçulartəpəsinin bu tip qabları ilə eynidir (*Şəkil 1, 2, 4, 5; Şəkil 13*). Xələc küpələrinin birinin üzərində buta

Foto - Фото - Photo 55

Foto - Фото - Photo 56

rəng tonları sarı və narıncı arasında dəyişməkdədir. Krem rənglilər Xələcdə olduqca azdır. Onlar tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Xələc keramikasının bu qrupu rənginə görə Ərəbyengicə, Aşağı Daşarx, Sədərək

Foto - Фото - Photo 57

təsvirinə rast gəlinmişdir (Şəkil 7, 1) ki, bu da Ovçulartəpəsindən aşkar olunan küpənin orna-menti ilə eynidir. Xələcdən aşkar olunan bir qisim keramika məmulatının rəngi və hazırlanma texnologiyası da Ovçulartəpəsi ilə eyniyyət təşkil edir. Onların rəng tonları sarı və narıncı arasında dəyişməkdədir. Krem rənglilər Xələcdə olduqca azdır. Onlar tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Xələc keramikasının bu qrupu rənginə görə Ərəbyengicə, Aşağı Daşarx, Sədərək və Şortəpədən aşkar olunan keramika ilə uyğundur.

Ağzının kənarı xaricə qatlanmış qısa silindrik boyunlu küpələrin bənzərlərinə (Şəkil 7, 1,5; Şəkil 8, 4-5) I Kültəpə [Абуллаев О.А. 1982, tabl. IX, 1-4], Leylatəpə, Böyük Kəsik [Akhundov T. 2007, fig. 10, 7; fig. 16,3], Yanıqtəpə [Burney

C.A. 1958; Burney C.A. 1962; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970 с. 45, рис. 17, 4], Doğubəyazıt [Marro, Özfirat 2005, pl. VI, 4], Norşuntəpə [Gülçür S. 1988, tabl. 15, 1; tabl.55, 3; tabl. 66, 18], Arslantəpə VII [Frangipain M. 2000, fig. 2, 22], Değirmen-tepe, Hanaqo, Sarıgül [Marro 2007, pl. V, 4; pl. VIII, 5] abidələrində rast gəlinmişdir.

Foto - Фото - Photo 58

Foto - Фото - Photo 59

Foto - Фомо - Photo 60

konusvari boğazlı, qabarıq gövdəli küpələrin bənzərləri isə Böyük Kəsik [Müseybli N. 2007, tabl.XVI, 5-6] və Norşuntəpədən [Gülçur S.1988, tabl. 65,14 ; Gülçur S. 2000, abb.40] məlumdur.

Ağzının kənarı xaricə qatlanmış bikonik çölməklərin bənzərləri Horum Höyükdən [Marro C. 1998, pl. XV, 6] və ArslantəpəVII-dən [Frangipain M. 2000, fig. 2, 20] məlumdur. Silindir boğazlı yuvarlaq çölməklərin bənzərləri bizə məlum deyil (Şəkil 7, 2). Onların bir qədər fərqli formalarına Böyük Kəsikdə rast gəlinir. Ağzının kənarı yana doğru qatlanan incə divarlı küpələrin bənzərləri Böyük Kəsik [Müseybli N. 2007, tabl. XVIII, 1,3,6,7,8], Tell el Ouelinin [Calvet Yves 1991, pl. XVI, 171] Uruk layından aşkar edilmişdir. Ağzının kə-

Ağzı xaricə qatlanmış dəyirmi ağız kənarlı Xələc küpələrinin (Şəkil 16, 1) bənzərləri Böyük Kəsik [Müseybli N. 2007, tabl. XII, 7; tabl.XIII, 6; tabl. XVII, 3; Axundov T., Maxmydova B.,2008, фомо 44-48] və Norşuntəpə [Gülçur S. 1988, tabl. 65, 10] komplekslərində izlənilir. Ağzı-

nın kənarı xaricə qatlanmış

narı bir qədər içəri batıq, yuvarlaq çölməklərin bənzərlərinə I Kültəpə [Абубуллаев О.А. 1982, tabl. IX, 7], Norşuntəpə [Gülçur S.1988, tabl. 63, 17] və Yılantaşda [Marro C. 2007, pl. IX, 6] rast gəlinmişdir. Bu tip qablar, həmçinin Tell el Oqelinin Uruk təbəqəsindən də məlumdur [Calvet Yves 1991, pl. XIV, 141].

Xələcdə iki tip qulpa rastlanmışdır. Onların biri Norşuntəpə, Ovçulartəpəsi kimi Son Eneolit abidələrində rastlanan qulpların eynidir (Şəkil 11, 5). Halqavari formada olan ikinci qulp Uruk qulplarına bənzəyir.

Xələcdən aşkar olunan keramika məmulatının içərisində çoxluq təşkil edən kasa tipli qablardır. Bu tip qablar Son Eneolit abidələrində geniş yayılmışdır. Ağzı-

Foto - Фомо - Photo 61

Foto - Фото - Photo 62

nın kənarı yuvarlaq, konusvari gövdəli kasaların bənzərləri Ovçulartərəsi [Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. VII, 1-2], Yanıqtərə [Burney C.A. 1962, p. 137; Burney C.A. 1964, p. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1-2], Göytərə [Brown T.B. 1951, p. 21-22, fig. 4-5; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 10], Böyük Kəsik [Müseyibli N. 2007, tabl. I, 2-5], Leylatərə [Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, fig. IV, 21], Doğu Anadolu abidələrindən [Marro C. 2005, pl. II, 1-4] məlumdur. Bu kasaların bir qrupunun ağzının kənarı bir qədər içəriyə yığılaraq silindirik forma almışdır. Belə kasalara Yanıqtərə [Burney C.A. 1962, p. 137; Burney C.A. 1964, p. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1], Göytərə [Brown T.B. 1951, p. 22, fig 5, 354; Кушнарева К.Х., Чу-

бинишвили Т.Н..1970, рис. 16, 11], Norşuntərə [Gülçur S.1988, tabl. 61, 6, 13], Oylum Höyük [Özgen et al. 1999, pl.17, 3] və digər abidələrdə rast gəlinir. Xələcdə aşkar olunan düz ağız kənarlı, konusvari kasaların bənzərləri Norşuntərə [Gülçur S. 1988, tabl. 44,7; tabl. 57,7] və Tell el Ouelinin Obeid 3 dövründən bəllidir [Marc Lebeau 1985, pl.VIII].

Ağzının altı bir qədər içəri batıq kasaların bənzərləri Arslantərədən [Frangipain M. 2000, fig. 2, 12] tapılmışdır.

Kasaların birinin gövdəsində iki deşik açılmışdır (Şəkil 14, 4). Bu tip kasa bir nümunə ilə təmsil olunub. Xaricdən ağzının altında enli, qara rənglə çəkilmiş lent-

Foto - Фото - Photo 63

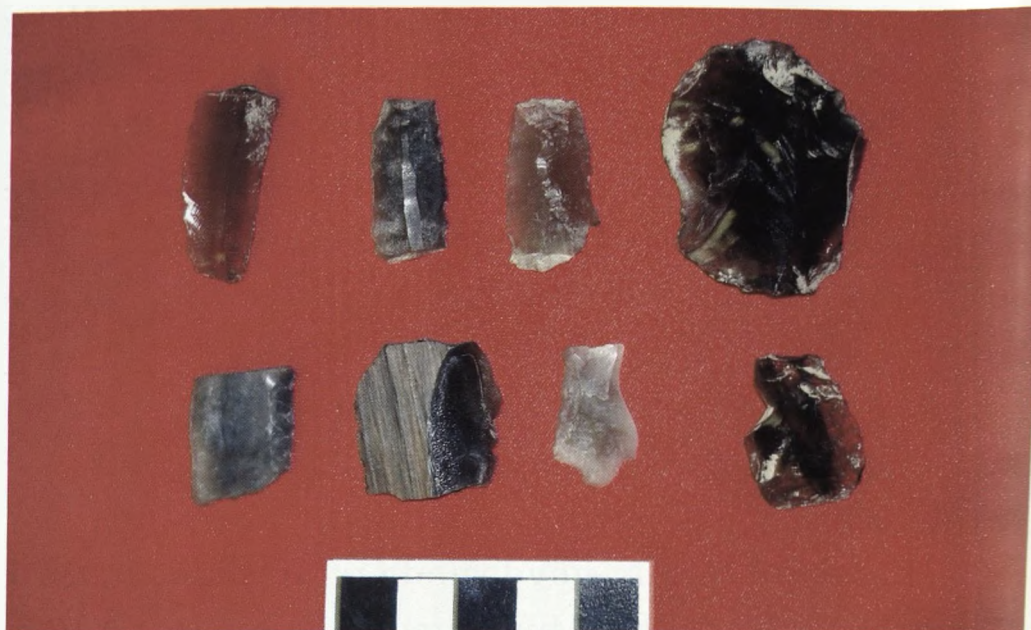

Foto - Фото - Photo 64

şəkilli boyanın izi qalmışdır. İçəri tərəfində isə bir-birinə paralel xətlər çəkilib. Boya qabın sarı rəngli samanüzlü saxsısı üzərinə çəkilib. Bu motivdə bəzəməyə Böyük Kəsikdə [Müseyyəbli N., 2007, tabl. XXIII, 1-9], Keçilidə [Нариманов И.Г. 1987, рuc. 35, 1, 11], Cənubi Qafqaz abidələrində [Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 42, рuc. 15], Şərqi Anadoluda - Aştəpədə [Marro C. and Özfirat A.2005, pl. III, 3], Norşuntəpədə [Gülçur S. 1988, tabl. 39, 10] və digər abidələrdə rast gəlinir. İlk nümunələri Neolit yaşayış yerlərindən məlum olan bu tip dəşikli keramikanın arxeoloji ədəbiyyatda «Sioni keramikası» adlandırılması və Son Eneolit yaşayış yerlərinin buna uyğun olaraq «Late Sioni Ware site» adlandırılması

[Kiquradze T. 2000] fikrimizə görə, düzgün olmamış və arxeoloji mədəniyyətlərin dəyərləndirilməsində yanlışlığa səbəb olmuşdur. Halbuki, qum qarışıq və cilalı «Sioni keramikası»na Qafqazın cənub bölgələrində olduqca az rast gəlinir. Bu bölgənin keramikası, başlıca olaraq, saman qarışıq olması, sarı, ya da qırmızı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir.

Keramika parçalarından birinin üzərində barmaqşəkilli qabartma bəzək vardır. Bu tip ornament Şomutəpə və Qarğaltəpəsi [Нариманов И.Г. 1987, рuc. 10, рuc. 27, 2] abidələrindən məlumdur. Üzəri qabartmalı keramika I Kültəpədə də vardır [Абубуллаев О.А. 1982, tabl. X, 13]. Bunlar Ovçulartəpəsi və Norşuntəpədə rast

Foto - Фото - Photo 65

Foto - Фото - Photo 66

gəlinən qabartma bəzəkli qablara bənzəmir.

Qabarıq gövdəli (Şəkil 14, 2) kasaların bənzərləri I Kültərə [Абубуллаев О.А. 1982, tabl. X, 11], Norşuntəpədə [Gülçür S. 1988, tabl. 47, 15; tabl. 49, 4] rast gəlinmişdir. Silindrik-konusvari kasaların bənzərləri (Şəkil 15,1) Cənubi Qafqaz abidələrində [Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 15, 2] və Norşuntəpədə [Gülçür S. 1988, tabl. 61,7] vardır.

Gövdəsi silindir formalı qablar Azərbaycanda Muğanda, Qurudərə [Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 13, 13], Naxçıvanda I Kültərədən məlumdur. Lakin Xələc qabları yalnız kiçik parçalarla təmsil olunduğundan, geniş fikir söyləmək mümkün deyil.

Daraqvari alətlə naxışlanmış keramika Xələc keramikasında azlıq təşkil edir. Yeddi keramika parçası üzərində rast gəlinən bu tip naxışlar çəkilmə texnikasına görə bir-birindən fərqlənirlər (Şəkil 2,5; Şəkil 4, 1, 3, 4; Şəkil 16,4). Onların bəzisi incə, bəzisi isə olduqca qaba alətlə çəkilmişdir. Bəzi hallarda qabların içərisinə çəkilən və olduqca qaba olan bu tip naxışlar fikrimizcə, qabların səthini hamarlamaq məqsədi daşımamışdır.

Foto - Фото - Photo 67

Xələc keramikasının bir qismi boya ilə naxışlanmış

Foto - Фото - Photo 68

Foto - Фомо - Photo 69

qablardan ibarətdir. Onlar küpə və başlıca olaraq, kasalardan ibarətdir. Boyanın çəkilmə texnikasına görə onları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup qabların naxışları qara və qırmızı rənglə onların qırmızı, ya da narıncı rəngli saman üzvlü saxsısı üzərinə çəkilmişdir. Naxışlar düz və dalğalı enli xətlərdən ibarətdir (Şəkil 5, 5; Şəkil 12, 1; Şəkil 8,4; Şəkil 4, 5).

İkinci qrup qablar saxsının üzərinə çəkilmiş qırmızı rəng üzərindən və onun qırmızı rəngli cilalanmış səthinə qəhvəyi, ya da qara rənglə çəkilmişdir (Şəkil 1, 2; Şəkil 3, 2,4, 5; Şəkil 4, 2; Şəkil 6, 1-4; Şəkil 13,4; Şəkil 14,1).

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci qrupdakı boyalıların bir qismi qarışıq olmayan gildən hazırlanmış, qırmızı rənglə boyanmış, bəziləri cilalanmış, bəziləri isə cilalanmamışdır. Üçüncü qrup boya sürmə ilə

Foto - Фомо - Photo 70

Foto - Фомо - Photo 71

çəkilmişdir. Xələcdə bu üsulla naxışlanmış iki keramika parçası vardır (Şəkil 7,1; Şəkil 14,4).

Xələc keramikasının formaca Urmiya hövzəsindəki Göytəpə ilə bənzər olmasına baxmayaraq, boyama motivləri tamamilə fərqlidir. Lakin Göytəpədə də anqob-üstü naxışlara rast gəlinir. Yanıqtəpə ilə də bəzi müqayisələr aparmaq mümkündür. Yanıqtəpə qablarında Xələc üçün xarakterik olan enli paralel xətlər vardır. Xələc keramikasının bəzəmə motivi yaxınlıqda yerləşən Tilkitəpə və Texut keramikasından fərqlənir. Bu keramikanın bəzi motivləri Mil düzünün abidələri, xüsusilə, Kəbirli [Нариманов И.Г. 1987, s. 40, рис..37] keramikasının naxışçəkmə texnikası ilə uyğundur. Bəzi hallarda, Xələcdə olduğu kimi, anqob üzərindən çəkilmişdir. Xələc naxış motivlərinin bənzər olduğu

Foto - Фото - Photo 72

digər bir abidə Norşuntəpədir. Lakin Norşuntəpədə boya anqob üzərinə deyil qabın saxsısı üzərinə çəkilmişdir. Xələc boyalıların bəzi bəzəmə motivləri Xələc tipli qablarda da izlənmişdir. Fikrimizi ümumiləşdirərək və araşdırmaların sonunda bu nəticəyə gəlirik ki, Xələc keramikası Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun arxeoloji materialları ilə bənzərdir. Bu keramikanın ən yaxın bənzərləri Ovçulartəpəsi və Şərqi Anadoludan, xüsusilə Norşuntəpə abidəsindən məlumdur. Lakin məlum olduğu kimi, Norşuntəpə materialları qəhvəyi rəngdə bişirilmiş keramika ilə xarakterizə olunur. Halbuki, Xələc keramikası qırmızı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətinə görə Xələc Yanıqtəpə keramikası ilə eyni özəllikləri paylaşır. Qırmızı rəngli anqoblu keramika Urmiya hövzəsinin şərq bölgələrində də yayılmışdır. Arxeoloq I.H.Nərimanovun fikrincə, qırmızı rəngli keramika yerli istehsalın məhsulu olmuşdur [Нəриманов И.Г. 1987, s. 163-164]. Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın

Son Eneolit abidələri tam tədqiq edilmədiyindən geniş müqayisələr aparmaq mümkün deyil.

Kür-Araz keramikası. Kür-Araz keramikası Xələc yaşayış yerində əsasən ikinci və üçüncü qazıntı sahələrindən aşkar olunmuşdur. İkinci sahədə aşkar olunan İlk Tunc dövrünə aid keramika parçaları narin qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq, boz rəngdə bişirilmişdir. Onların biri incə saman qarışığından hazırlanmışdır (şəkil 15, 5). Üçüncü sahədə aşkar olunan keramika məmulatı qum qarışıq gildən hazırlanaraq, qara və boz rəngdə bişirilmişdir. Onların xarici səthi cilalıdır (şəkil 17, 2-3). Küpə tipli qablardan birinin üzərində qəhvəyi rəng izləri qalmışdır. Onun tərkibində saman qarışığına da rast gəlinir (şəkil 17, 3). Bu sahədən

Foto - Фото - Photo 73

Foto - Фомо - Photo 74

yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir. Onların bəzisi çəhrayı, bəzisi isə boz rəngdə bişirilmişdir. Hazırda bu materiallar Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi və Şərur Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılır.

Proto Kür-Araz keramikasına Azərbaycanda Muğan-Qarabağ ovalığının abidələrində, o cümlədən Qarahacı və Cüttəpə Erkən Tunc dövrü yaşayış yerlərində də rast gəlinib. Bu yaşayış yerlərində keramika parçalarının bəziləri qara rəngdə cilalanmış, daraqşəkilli alətlə naxışlanmışdır. Qabların xarici səthini əhatə edən məməcikşəkilli çıxıntılar sırası Eneolit keramikasının eynitipli bəzəklərini xatırladır və Eneolit keramikası ilə Kür-Araz keramikası arasında müəyyən əlaqənin olduğunu göstərir [Наруманов И.Г. 1987, s. 137; Cəfərov

aşkar olunan küpə tipli qabların çoxu parçalarla təmsil olunmuşdur. Onlar xaricdən cilalanmış, içəridən isə daraqvari alətlə naxışlanmışdır (Şəkil 17, 5-6).

Proto Kür-Araz keramikası adlanan bu tip qablara Naxçıvanda II Kültəpə, I Maxta Kültəpəsi, Ovçular-təpəsi, Şortəpə, Püsyan

H.F. 2000, tabl. 8, 5, 11]. Daraqvari alətlə naxışlamaya Azərbaycanda Şortəpə yaşayış yerinin Kür-Araz keramikasında da rast gəlinir [Cəfərov H.F. 2000, tabl. 9, 7]. Proto Kür-Araz keramikası Şərqi Anadoluda Çetenli [Marro C. and A. Özfirat 2005, pl.IV, 3, 4], Ziyarettepe [Marro, C. and A. Özfirat 2003, pl. V] kimi abidələrdən də aşkar olunmuşdur.

Bu problemin bəzi məsələlərinə arxeoloji ədəbiyyatda toxunulmuşdur [Marro C. 2008, p. 14-15]. Qeyd edildiyi kimi, bu tip keramika Cənubi Qafqazın bir çox abidələrindən əldə edilmişdir. Eneolit mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini daşıyan Kür-Araz keramikasının bir çox yaşayış yerlərindən aşkar olunmasına baxmayaraq, bu iki mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətləri indiyədək həll olunmamışdır. Lakin göstərilən faktlar bu mədəniyyətlər arasında əlaqələrin olduğunu təsdiq etməklə, Proto Kür-Araz keramikasının aşkar olunduğu abidələrin bu mədəniyyətin erkən meydana gəldiyi region olduğunu göstərir.

Xronologiya. Xələcdə aşkar olunan Son Eneolit keramikasının dövrləşdirilməsi, kömür analizləri olmadığı üçün, müqayisəli araşdırmalar əsasında

Foto - Фомо - Photo 75

Foto - Фото - Photo 76

müəyyən ediləcəkdir. Cənubi Qafqazın tarixəqədərki abidələrinin xronologiyası dəfələrlə dəqiqləşdirilmişdir. Bu həm yeni abidələrin aşkar olunması, həm də radiokarbon analizlərinin nəticələri ilə bağlı olmuşdur. Məlum olmuşdur ki, bəzi hallarda radiokarbon tarixlər də real tarixləri düzgün göstərməmişdir. Bunu aparatların təkmil olmaması ilə əlaqələndirmişlər [Нариманов И.Г. 1987, с.131]. Hazırda abidələrin tarixləndirilməsi üçün yeni radiokarbon tarixlərdən istifadə edilməkdədir. Belə ki, I Kültəpədən aşkar olunan Xalaf tipli keramika e.ə. IV minilliyə aid edildiyi halda [Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н 1970, с. 51], hazırda e.ə. VI minilliyə aid edilməkdədir [Нариманов И.Г. 1987, с.134].

Mellart Xalaf mədəniyyətinin final mərhələsini e.ə.

V minillyin ortalarına aid etmişdir [Mellart J. 1975, p.135]. Bu baxımdan, Ovçulartəpəsinin radiokarbon tarixləri əhəmiyyətli ola bilər. Ovçulartəpəsinin Eneolit təbəqəsindən götürülmüş kömür qalıqlarının C 14 analizləri e.ə 4300-4000-cü illəri göstərmişdir [Bakhchaliyev V., Ashurov S. and Marro 2009, p. 55-56]. Ovçulartəpəsi keramikasının Şərqi Anadolu abidələri ilə paralelləri də bunu təsdiq edir.

Hazırda Cənubi Qafqazın Son Eneolit abidələrində meydana çıxan boyalı keramika e.ə. IV minilliyin birinci yarısı ilə tarixləndirilməkdədir [Marro C. 2008, p.17]. Bu baxımdan, Göytəpənin M təbəqəsi üçün müəyyən edilən e.ə.

3200-3150-ci ilin nə dərəcədə doğru olduğu bəlli deyil [Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н 1970, с. 49]. Bu abidənin Kür-Araz təbəqəsi üçün də olduqca aşağı tarix müəyyən edilmişdir (e.ə. 2400). Halbuki,

Foto - Фото - Photo 77

Foto - Фотомо - Photo 78

II Kültəpədən götürülən kömür analizlərinin nəticələri e.ə. 3335-ci ili göstərmişdir [Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, c. 84]. Bizcə, II Kültəpənin alt layları daha qədim dövrə, daha doğrusu e.ə. IV minilliyin ortalarına aiddir [Ceudov A.Г., 2002, c.135]. Bu Kültəpənin alt laylarından saman qarışıq keramikanın aşkar olunması ilə də təsdiq olunur [Бахшалыев В.Б., Алиев В.Г. 1989]. Arxeoloji araşdırmalar Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyətinin qədim tarixə malik olduğunu göstərir [Ceudov A.Г. 1993; Seyidov A.Q., 2003; Исмаилов Г. 2008]. Bir sıra tədqiqatçılar Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşdığı əsas rayonlardan biri olduğunu qeyd edirlər [Bakhshaliyev V.B. 1997, p. 103 ;

Ashurov C. 2005, c. 55; Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 47-58].

Ümumiyyətlə, Qafqaz arxeologiyasında Eneolit abidələrindəki boyalı qablar Xələc-Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Belə hesab edirik ki, Naxçıvanın Son Eneolit abidələrindəki boyalı keramika Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqələrin olduğunu göstərir. Xələc keramikasında Uruk mədəniyyətinin izlərinə də rast gəlinir. Xələcin Son Eneolit keramikasını müqayisəli araşdırmalara əsasən, e.ə. 4300-3800-cü illərə aid etmək olar. Radiokarbon tarixlər olmadığından, Proto Kür-Araz keramikasının nə zaman meydana çıxdığını müəyyən etmək çətindir. Belə hesab edirik ki, Naxçıvan abidələrinin gələcək araşdırılmalarından bu suala cavab tapılacaqdır.

Orta Tunc dövrü keramikası. Xələc yaşayış yerindən az miqdarda olsa da Orta Tunc dövrünə aid boyalı keramika əldə edilmişdir. Bu keramika narın qum qarışıqlı olan gildən hazırlanaraq, qırmızı rəngdə, yaxşı bişirilmişdir. Onların üzəri qırmızı rənglə örtülərək, qara rənglə naxışlanmışdır (Şəkil 12, 5; Şəkil 18,1-5). Bu tip keramika Naxçıvanın Orta Tunc dövrü abidələrində geniş yayıldığından, onun ətraflı təhlilinə ehtiyac duyulmur. Çünki, Naxçıvanın Orta Tunc dövrü boyalı keramikası arxeoloji ədəbiyyatda kifayət qədər işıqlandırılmışdır [Абибуллаев О.А. 1982, c. 145-178; Алиев

Foto - Фомо - Photo 79

B.Г. 1991, c. 6-115; Bakhshaliyev V.B. 1997, p.105-110; Belli Oktay, Bakhshaliyev V. 2001]. Lakin qeyd etmək istəyirik ki, Orta Tunc dövrünün Boyalı qablar mədəniyyəti Naxçıvanda e.ə. III minilliyin sonlarından başlayaraq bir neçə inkişaf mərhələsindən keçmiş və e.ə. I minilliyədək davam etmişdir. Xələcdə aşkar olunan monoxrom boyalı keramika Boyalı qablar mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aiddir. Orta Tunc dövrünün e.ə. III minilliyin ortalarından başladığı II Kültəpənin Erkən Tunc dövrünə aid təbəqəsinin son laylarından götürülən radiokarbon (C 14) analizlərinin nəticələri ilə də təsdiq edilmişdir. II Kültəpədə qoyulan şurfun ikinci layından götürülən kömürün analizi e.ə. 2561-2346-cı illəri göstər-

mişdir [*Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 84*]. Naxçıvanın I Kültəpə və II Kültəpə kimi yaşayış yerlərində Orta Tunc dövrü təbəqəsi birbaşa Erkən Tunc dövrü təbəqəsinin üzərindədir. Araşdırmalar Erkən Tuncla Orta Tunc dövrləri arasında fasilənin olmadığını göstərir. Bu tarix, həmçinin Orta Tunc dövrünə aid digər abidələrdən götürülən kömür analizlərinin nəticələri ilə də uyğundur [*Belli Oktay, Bakhshaliyev Veli. 2001, p.70-71*].

Erkən Dəmir dövrü keramikası. Xələcdə Erkən

Dəmir dövrü keramikası daha çox üçüncü sahədə aşkar olunmuşdur (Şəkil 19, 1-7). Onların qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq boz rəngdə bişirilmiş, cızma və kəsmə ornamentlərlə naxışlanmışdır. Bu tip cızma və üçbucaqşəkilli basma ornamentli keramika məmulatı Naxçıvanın Erkən

Foto - Фомо - Photo 80

Foto - Фото - Photo 81

Dəmir dövrü abidələrindən yaxşı məlumdur [Baxşəliyev V.B. 2002]. Belə keramika Naxçivanda e.ə. I minilliyin əvvəlləri üçün xarakterikdir.

NƏTİCƏ

Arxeoloji araşdırmalar Naxçıvanın abidələrlə zəngin qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edir. Cənubi Qafqazda Eneolit dövrünə aid ilk abidə O.H.Həbibullayevin araşdırmaları nəticəsində I Kültəpə yaşayış yerində aşkar olunmuşdur. Bunun ardınca Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda xeyli Eneolit abidəsi aşkar olundu [Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970; Нариманов И.Г. 1987]. Naxçıvanda yerləşən abidələrin tədqiqi Mesopotamiya və Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqələrin olduğu qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edir. I Kültəpənin Neolit və Eneolit təbəqəsindən tapılan boyalı çölməklər Mesopotamiyanın qədim əkinçilik mədəniyyətləri ilə əla-

Foto - Фотом - Photo 82

Foto - Фото - Photo 83

qələrin e.ə. VII-VI minilliklərdən mövcud olduğunu təsdiq edir [Seyidov A.Q., 2003]. Xələc yaşayış yerindən aşkar olunan boyalı və boyasız keramika məmulatı Mesopotamiya ilə əlaqələrin yalnız əkinçilik mədəniyyətinin erkən mərhələsi ilə məhdudlaşmadığını, sonrakı mərhələlərdə də davam etdiyini göstərir. Bu, Xələcdən aşkar olunan Ubeyd-Uruk tipli keramika məmulatı ilə təsdiq olunur. Xələc keramikasının araşdırılması onun Urmiya hövzəsi, Mil-Muğan düzləri və Şərqi Anadolunun yaşayış yerləri ilə bağlı olduğunu göstərir. Lakin Xələc keramikası özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Xələcdən aşkar olunan boyalı keramika da özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Azərbaycanın Eneolit abidələrində boyalı keramikanın meydana çıxması tədqiqatçılar tərəfindən Mesopotamiya mədəniyyətləri ilə əlaqələndirilmişdir. Bir çox araşdırıcı bunu Mesopotamiya əhalisinin şimala doğru miqrasiyası ilə bağlamışdır [Akhundov T. 2007; Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007; Гүлиев Ф. 2005]. Bu miqrasiyaların və mədəni əlaqələrin Azərbaycanın Eneolit mədəniyyətinin inkişafında müəyyən rolunu olsa da, yerli mədəniyyətlərin də inkişafı davam etmişdir. Araşdırmalar qədim Mesopotamiya mədəniyyətlərinin Azərbaycan mədəniyyətlərinə müxtəlif istiqamətlərdə təsir etdiyini, bu təsirin eyni dərəcədə olmadığını və mədəniyyətlərin fərqli yolla inkişaf etdiyini göstərir. Bu baxımdan, Xələc keramikası müəyyən xü-

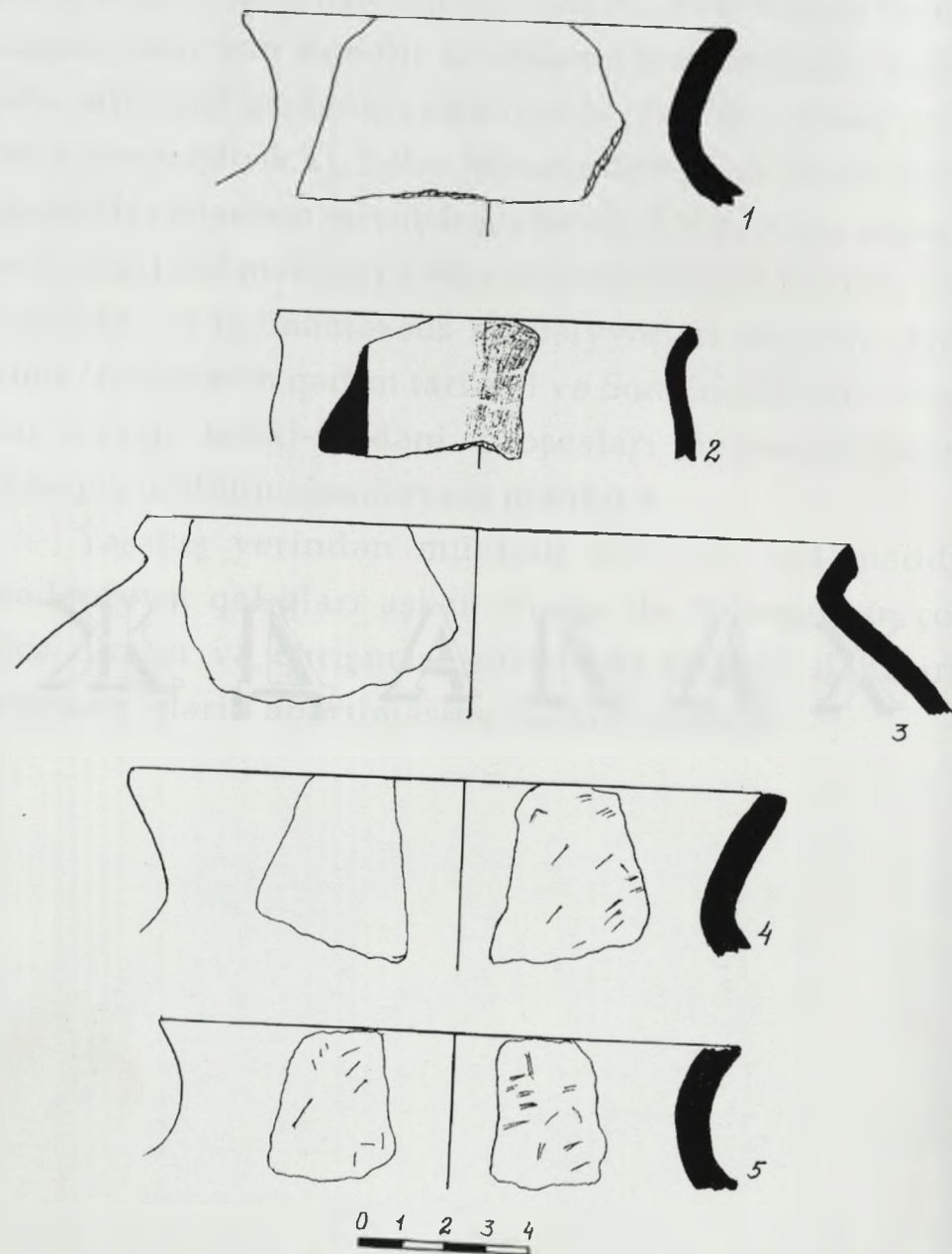

Foto - Фото - Photo 84

susiyyyətləri ilə qonşuluqda yerləşən, o cümlədən Naxçıvanda olan Son Eneolit abidələrindən fərqlənir və bir növ müxtəlif mədəniyyətlərin sintezi kimi ortaya çıxır. Belə hesab edirik ki, Xələc Mesopotamiya və Azərbaycan mədəniyyətlərinin qovuşduğu bir abidədir. Xələc yaşayış yeri müxtəlif mədəniyyətlərin özəlliklərini özündə birləşdirən və özünəməxsus xüsusiyyətləri olan bir abidə kimi Naxçıvanın qədim tarixini və Son Eneolit dövründə baş verən tarixi-mədəni prosesləri öyrənmək üçün olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Yaşayış yerindən müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar olunsa da, təbəqələrin çox incə olması və qarışması gələcəkdə burada daha iri-miqyaslı işlərin aparılmasına zərurət yaradır.

Х А Л А Д Ж

Şəkil - Рис. - Fig. 1

ДРЕВНЕЕ МЕСТОЖИТЕЛЬСТВО ХАЛАДЖ

Как известно, названия многих поселений Нахчывана являются тюркского происхождения. Одним из них является село Халадж. Халадж (Халач) является и поселением, и названием племени. По обеим сторонам от реки Аракса находятся множество поселений

Foto - Фото - Photo 85

Foto - Фото - Photo 86

под названием Халадж. На правом берегу р.Аракс – в Маку-Шотской области находятся деревни Верхний Халадж и Нижний Халадж. Еще один Халадж находится вблизи Тебриза. В Сальяне и Имишли также есть деревни Халадж. В Азербайджане течет река с таким названием. Несколько поселений Восточной Анатолии (Турция) носят это название. Все это указывает на то, что этот тюркский топоним исходит из тысячелетий нашей истории.

Халадж, о котором мы пишем, является моим родным краем. В «Эпосе Огуз Каган», возрастом приблизительно три тысячелетия тому назад, упоминается о назывании Халадж.

На территории Халадж существуют места под названием “Балыглы”, “Домбалар”, “Гумсал”, “Горуг”, “Джурлуг”, “Дагын Габагы”, “Дамын Далы”, “Дере, Гобу”, “Рамазан Гобусу”, “Орта йол”, “Деллекбоган”

и др. В 70-х гг. прошлого века в 1,5 км к югу от Халадж во время хозяйственных работ обнаружены кувшинные погребения и материально-культурные остатки. Древнее поселение Халадж было расположено на горе Халадж. В Советское время оно подвергалось сильному разрушению в связи с заложением здесь карьера по добыче мрамора. На западной части горы есть пещера, что подтверждает наличие здесь доисторических жилищ.

Халаджцы, наряду со своей историей, также гордятся своими героями и интеллигенцией. Среди них можно выделить имя Искендерова Низама Васи́фа

Foto - Фото - Photo 87

Foto - Фото - Photo 88

оглы, героически погибшего в 1996 г. в сражении против оккупантов, а также Назарова Аскера Гурбан оглы и Велиева Вели Аскер оглы, которые долгие годы служили в государственных органах. В честь Низама Искендерова названа средняя школа с.Халадж.

Абульфазл Азимли Тахир оглы
кандидат филологических наук, доцент

ВВЕДЕНИЕ

Поселение Халадж расположено вблизи одноименного села Шарурского района, на левом берегу Арпачая, Араксской долины. Поселение было выявлено в 1982 г. В.Алиевым и А.Сеидовым. Позднее С.Ашуров, В.Бахшалиев, Л.Риствет, К.Марро, Б.Паркер, К.Николь и др. проводили здесь исследования разведывательного характера, в результате чего были обнаружены керамические изделия эпохи энеолита, ранней и средней бронзы. Однако подробные сведения о памятнике отсутствуют, так как здесь не проводились археологические раскопки. Только в трудах были опубликованы некоторые керамические изделия энеолитического периода [Сеидов А.Г., 1993; Алиев Н.Г. 1988]. К сожалению, основная часть памятника была разрушена в Советское время в результате работы каменоломни.

В последнее время уделяется больше внимания на исследование доисторического периода Ближнего

Foto - Фото - Photo 89

Востока и Южного Кавказа, а также взаимосвязей между ними. Несомненно, невозможно ответить на многочисленные вопросы, исследовав только один памятник. Как известно, расписной горшок Халафского типа и расписные керамические изделия подтверждают существование связей Нахчывана с сельскохозяйственными центрами Месопотамии с довольно древних времен. Но другие энеолитические памятники еще не изучены, что не позволяет в точности определить характер этих отношений. До недавнего времени считалось, что в Нахчыване имеется незначительное количество памятников энеолита [Алиев В.Г. 1986]. Однако, в результате совместных исследований разведывательного характера, проведенных азербайджано-американской экспедицией, к числу энеолитических памятников прибавлены новые. Среди них можно отметить поселения Ашагы Дашарх и Шортепе, которые были известны как памятники бронзового века. Керамические изделия энеолитического периода были обнаружены

нами также в поселении Хараба-Гыврак, расположенном на Араксской долине. В результате исследований разведывательного характера энеолитическая керамика была найдена и в памятниках Дамлама и Шахтагы в Нахчыване [Нариманов И.Г. 1987, с. 64-65]. Но эти памятники пока недостаточно исследованы археологическими раскопками, что не позволяет вести о них подробные рассуждения.

Одним из основных целей проведения археологических исследований в поселении Халадж было выявление и изучение энеолитических слоев. Несмотря на то, что поселение подвержено сильным разрушениям, энеолитические слои в некоторых частях сохранились. Нашей основной целью является исследование керамики Халадж и выявление ее общих характерных черт с керамиками других памятников.

Эта монография является результатом археологических раскопок, проведенных на поселении Халадж. Выражаем глубокую признательность Президенту Азер-

Foto - Фото - Photo 90

Foto - Фото - Photo 91
байджанской Республики господину Ильхаму Алиеву за особое внимание и заботу, проявленным к археологическим исследованиям в стране, Председателю Верховного Меджлиса Нахчыванской АР господину Васифу Талыбову за созданное благоприятное условие для проведения археологических работ, а также Председателю Нахчыванского отделения Национальной Академии Наук Азербайджана академику Исмаилу Гаджиеву.

ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КЕРАМИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ

Вначале хотелось бы отметить, что довольно сложно было проводить раскопки из-за наличия трех больших мусульманских могильников на территории поселения. Для установления площади поселения и характера культурного слоя было выбрано три раскопочных участка. Для первого раскопочного участка было выбрано место на северо-восточной части поселения площадью 5x2 м. Во время раскопок были выявлены керамические изделия в основном энеолитического, и частично периода раннего железа. Толстый слой шлака, покрывший энеолитический слой, препятствовал ведению раскопок. Исследованиями выяснилось, что энеолитический слой здесь сохранился толщиной 20-40 см. и был в определенной степени разрушен раскопками средневековых погребений. В этом участке не встречалось остатков сооружений. Большинство археологических

Foto - Фото - Photo 92

материалов состоит керамических изделий. Керамические изделия, в основном, в красном и желтом цвете. Также встречаются коричневые и черные. Коричневые представлены 5, а черные 2 экземплярами. Большинство керамических изделий изготовлено из глины с примесью самана, некоторые с примесью песка или же крошеного камня. Среди керамических изделий красноангобированные составляют большинство. Некоторые из них ангобированы только изнутри, а другие с обеих сторон. Определенная часть керамических изделий расписана. Орнаменты нанесены красным, черным и коричневым цветами на красной саманной поверхности сосудов, а иногда на ангобированную и лощеную поверхность. Все расписные образцы изготовлены из глины с примесью самана, только три экземпляра имеют примесь песка. Некоторые сосуды изнутри, а другие снаружи орнаментированы гребенчатым инструментом. Керамические изделия железного века в

этом участке представлены только обломками двумя кувшинов и одной миски.

Большинство археологических материалов из этого участка относятся к энеолитическому периоду. Они в основном представлены кувшинами и мисками. Кувшины первого типа представлены 5 экземплярами. Кувшины такого типа изготовлены из глины с примесью песка и обожжены в коричневом цвете, венчики загнуты наружу (Рис. 1, 1).

Кувшин второго типа изготовлен из глины с примесью песка и хорошо обожжен в темно-красном цвете. Наружная поверхность и край венчика изнутри окрашен красным цветом. На его поверхности сохра-

Foto - Фото - Photo 93

нили следы от дыма и черной краски. Венчик загнут наружу, корпус удлиненный и выпуклый (Рис. 1, 2).

Кувшин третьего типа изготовлен из глины с примесью крошеного камня, хорошо обожжен и сглажен с обеих сторон. Венчиком немного загнут наружу, корпус выпуклый (Рис. 1, 3).

Венчик кувшинов четвертого типа тоже загнут наружу. Изготовлены они из глины с примесью самана и хорошо обожжены (Рис. 1, 4-5). В составе одного из них содержится примесь и самана, и песка (Рис. 1, 5).

Один из кувшинов с загнутым наружу венчиком изготовлен с примесью песка. Этот кувшин снаружи бурый, а изнутри в розовом цвете. Он отличается от

Foto - Фото - Photo 94

остальных формой венчика (Рис. 2, 1).

Кувшин шестого типа изготовлен из глины с примесью мелкого самана и хорошо обожжен в желтом цвете. Эти кувшины с цилиндрической горловиной и загнутым наружу венчиком (Рис. 2, 2).

Горло второго кув-

Foto - Фото - Photo 95

шина этого типа немного вдавлено вовнутрь. Кувшин изготовлен из глины с примесью самана и с обеих сторон окрашен в красный цвет (Рис. 2, 3). Край венчика прямой.

Кувшин седьмого типа изготовлен из глины с примесью самана, обожжен в желтом цвете. Наружная поверхность и внутренняя часть венчика окрашены красным цветом. Край венчика загнута наружу и округлена, горлышко конусообразное (Рис. 2, 4).

Кувшин восьмого типа изготовлен из глины с примесью самана и обожжен в желтом цвете. Край венчика расширяется наружу. Изнутри орнаментиро-

ван гребенчатым инструментом. Край венчика этого кувшина сломан (Рис. 2, 5).

Один из изготовленных с примесью песка и с загнутым наружу венчиком кувшинов обожжен в коричневом цвете. Кувшин с выпуклым корпусом отличается от остальных. Следы, сохранившиеся на внутренней части, указывают на то, что сосуд изготовлен от руки (Рис. 3, 1).

Кувшин, отличающийся от других по форме края венчика, изготовлен с примесью самана и обожжен в желтом цвете (Рис. 3, 3).

Кувшин с отогнутым наружу венчиком и конической горловиной изготовлен с примесью песка, хорошо обожжен в красном цвете. С обеих сторон окрашен красной краской, наружная поверхность и край венчика изнутри расписан черным цветом. Часть внутренней части также орнаментирована гребенчатым инструментом (Рис. 3, 2).

Посуды типа миски весьма разнообразны по форме. Две из них изготовлены с примесью мелкозернистого песка и хорошо обожжены в красном цвете. Край венчика одного из них немного загнут вовнутрь, наружная поверхность окрашена красной краской и расписана широкими черными линиями. На внутренней стороне сохранились следы гребенчатого инструмента (Рис. 3, 4). Второй кувшин с выпуклым

Foto - Фото - Photo 96

Foto - Фото - Photo 97

корпусом, сужающимся на краю венчика, и загнутым краем венчика. С обеих сторон покрыт красной краской и расписан черным цветом (Рис. 3, 5).

Миски второй группы изготовлены из глины с примесью самана. Один из них обожжен в желтом цвете и в промежутке стенок сохранился бурый слой глины. Они с выпуклым корпусом, края венчиков загнуты (Рис. 4, 1).

Миски второго типа по форме немножко отличаются друг от друга. Корпус одной из них цилиндрический, а другой – конический. Края венчиков одинаковы. Миски обожжены в красном цвете, с

обеих сторон покрыты красной краской и залощены. На поверхности одной из них сохранились следы черной краски (Рис. 4, 2), а поверхность другой орнаментирована геометрическими росписями коричневым цветом.

Цилиндрическая часть корпуса миски третьего типа уцелела. Снаружи она бурого, а изнутри желтого цвета (Рис. 4, 3).

Миска четвертого типа изготовлена из глины с примесью мелкозернистого песка, хорошо обожжена в буром цвете. На внутренней части сохранились следы гребенчатого инструмента (Рис. 5, 1).

Миска пятого типа изготовлена с примесью мелкозернистого песка, хорошо обожжена в буром цвете. На краю венчика сохранились следы серого ангоба. Корпус сосуда выпуклый, край венчика выступает наружу (Рис. 5, 2).

Некоторые бесформенные керамические изделия серого (Рис. 5, 3) и красного цвета с желтым ангобом (Рис. 5, 4) орнаментированы гребенчатым инструментом.

Foto - Фото - Photo 98

Foto - Фото - Photo 99

Один из бесформенных керамических изделий обожжен в красном цвете и изготовлен из глины с примесью песка, его красная неполированная поверхность расписана широкой красной линией (Рис.4, 5). Другой черепок с примесью самана расписан красным цветом (Рис. 5, 5).

Второй раскопочный участок был площадью 5 x 4 м. Во время исследования в этом участке был выявлен круглый очаг и остатки золы. Остатки сооружений не обнаружены. Культурный слой состоял из грунтовых напластований с камнями. В некоторых местах встречались и слои почвы. Культурный слой был в сером цвете. В некоторых местах, особенно вокруг

очагов, встречались покрасневшие слои. Однако очаги были полностью разрушены, поэтому определить их план не удалось. Керамические изделия этого участка относятся к эпохе энеолита, и небольшая часть – к куро-араксской и средней бронзе. Большинство энеолитической керамики красного цвета, а некоторые желтого тона. Изделия бурого цвета представлены тремя, а коричневого цвета одним экземпляром. Большинство керамических изделий изготовлено из глины с примесью самана, лишь три – с примесью песка. Керамические изделия, как и в первом участке, характеризуются красноокрашенной керамикой.

Foto - Фото - Photo 100

Foto - Фото - Photo 101

Часть находок состоит из обсидиановых и кремневых орудий труда (Рис. 20).

Некоторые поверхностные керамические изделия второго участка окрашенные. Один из них изготовлено с примесью самана, хорошо обожжено. Край венчика немного загнуть вовнутрь. Поверхность конусовидного корпуса расписана широкими линиями над красным ангобом (Рис. 6, 1).

Три керамических изделий, изготовленных из глины с примесью песка, хорошо обожжены, покрыты красной краской и расписаны черными ли-

ниями. Они представлены обломками кувшинов и мисок (Рис. 6, 2-4).

Керамические изделия второго раскопчного участка состоят из кувшинов, мисок и горшков.

Кувшины по форме различны. Кувшины первого типа с загнутыми наружу краями венчика и выпуклым корпусом (Рис. 7, 1,5; Рис. 8, 4-5; Рис. 9, 1). Один из них изготовлен из глины с примесью крупного песка и грубо сглажен с обеих сторон. Этот красный кувшин имеет оригинальный орнамент. В верхней

Foto - Фото - Photo 102

Foto - Фото - Photo 103

части его корпуса сурьмой расписана бута. На краю венчика сохранились следы орнаментов того же цвета. Орнамент такого стиля обнаружен и на Овчулартепеси.

Другие кувшины изготовлены из глины с примесью самана. Красные. На поверхности одного из них сохранились следы желтого ангоба (Рис. 9, 1). Они с обеих сторон сглажены. Один из кувшинов снаружи расписан красной краской (Рис. 8, 4). Края венчиков некоторых кувшинов такого типа загнуты наружу и округлены (Рис. 7, 3). Хорошо обожжены в красном цвете.

Кувшины второго типа изготовлены из глины с примесью самана и обожжены в красном цвете. На поверхности сохранились следы желтого ангоба (Рис. 7, 4). Венчик загнут наружу, горло конусовидное.

Кувшины третьего типа изготовлены из глины с примесью песка, обожжены в красном цвете. На промежутке стенок сохранился серый слой глины. Края венчиков значительно отогнуты наружу. С обеих сторон сглажено. Такие кувшины в археологической литературе названы кувшинами убейдского типа (Рис. 8, 1,3; Рис. 11, 4).

Кувшины третьего типа с загнутыми краями венчика без горловины. Эти кувшины по форме разнообразны. Один из кувшинов изготовлен из глины с примесью песка, хорошо обожжен, с обеих сторон окрашен красной краской и хорошо залощен (Рис. 10, 3). Второй кувшин изготовлен из глины с примесью самана и крупного песка, обожжен в коричневом цвете (Рис. 10, 1). Третий кувшин изготовлен с примесью мелкозернистого песка, обожжен в черном цвете (Рис. 11, 1).

Кувшины четвертого типа с низким горлом и загнутым наружу венчи-

Кувшины четвертого типа с низким горлом и загнутым наружу венчи-

Foto - Фото - Photo 104

Foto - Фото - Photo 105

ком. Они изготовлены с примесью мелкозернистого песка, хорошо обожжены и залощены (Рис. 10, 4).

Все горшки изготовлены из глины с примесью самана, обожжены в красном цвете. Сосуды этого типа по формам корпуса и края венчика различаются друг от друга (Рис. 7, 2; Рис. 9, 2-3). Один из горшков по форме отличается от других. Он с широким венчиком и выпуклым корпусом. Поверхность покрыта желтым ангобом (Рис. 8, 2).

Ручки кувшинов представлены двумя экземплярами. Они изготовлены из глины с примесью самана.

Один из них желтого цвета, на внутренней части сохранились следы красной краски. Подобные ручки хорошо известны из Овчулартепеси (Рис. 11, 5). Вторая ручка с обеих сторон окрашена в красный цвет и хорошо сглажена. На промежутке стенок сохранился серый слой глины (Рис. 9, 4).

Цилиндрические сосуды изготовлены из глины с примесью самана и хорошо обожжены в красном цвете. Поверхность одного из них закопчена. Корпус одного из них на горловине цилиндрической, а книзу выпуклой формы. На поверхности сохранились следы красной краски (Рис. 10, 2). Один из таких сосудов изнутри закопчен, и на внутренней части заметны следы гребенчатого инструмента (Рис. 11, 2). Третий сосуд с обеих сторон окрашен красной краской и на промежутке стенок сохранился коричневый слой глины (Рис. 11, 3).

Миски различны по форме. Корпус мисок первого типа конусовидный. У некото-

Foto - Фото - Photo 106

Foto - Фото - Photo 107

Одна из мисок окрашена желтым цветом снаружи (Рис. 15,3), а другая окрашена красной краской изнутри (Рис. 15, 4). Четвертая миска в кремовом цвете (Рис. 15, 2).

Венчик второго типа конусовидных мисок немного загнут вовнутрь (Рис. 13, 1-4; Рис. 14, 3,4). Эти миски, изготовленные из глины с примесью самана, в основном красного и желтого цвета. Некоторые из них орнаментированы гребенчатым инструментом (Рис. 13, 1). Одна из них в сером цвете. С обеих сторон хорошо сглажена (Рис. 13, 2). Одна из мисок с обеих сторон окрашена в красный цвет, поверхность хо-

рых из мисок, изготовленных из глины с примесью самана, края венчиков сплющены, а у других – округлены (рис. 12, 1-3; Рис. 15, 3-4). Поверхность одной из хорошо сглаженных с обеих сторон мисок расписана широкими линиями красного цвета (Рис. 12, 1).

Одна из мисок окра-

рошо залощена, на краю венчика сохранились следы черной краски (Рис. 13,4). Одна из подобных мисок с обеих сторон окрашена в красный цвет и изнутри расписана широкими черными линиями (Рис. 14, 1).

Третий тип представлен одним экземпляром. Эта миска изготовлена из глины с примесью песка, обожжена в красном цвете, с обеих сторон сглажена. Она с выпуклым корпусом, под венчиком немного вогнута вовнутрь (Рис. 12, 4).

Другие миски тоже представлены единичными экземплярами. Миска четвертого типа изготовлена из

Foto - Фото - Photo 108

Foto - Фото - Photo 109

глины с примесью самана. В желтом цвете. Эта миска с выпуклым корпусом, край венчика сплюснен вовнутрь. На корпусе имеется два круглых отверстия. Снаружи, под венчиком, и изнутри имеются следы черной краски (Рис. 14, 4). По нашему мнению, в археологической литературе подобные миски неверно именуются как «керамика Сиони». Некоторые исследователи, помимо керамики Сиони с примесью песка, относят к этой группе и керамику с примесью самана. Но следует отметить, что большинство подобных керамических изделий из памятников Азербай-

джана с примесью самана. А Халаджский экземпляр отличается тем, что он окрашен.

Миска пятого типа с выпуклым корпусом, изготовлена из глины с примесью самана, обожжена в красном цвете, в промежутке стенок остался серый слой глины (Рис. 14, 2).

Шестой тип мисок также с примесью самана. Эта миска хорошо обожжена и сглажена с обеих сторон, в кремовом цвете. Край венчика закруглен, корпус цилиндроконической формы (Рис. 15, 1).

Седьмой тип мисок изготовлен из глины с примесью песка и обожжен в коричневом цвете (Рис. 15, 2). Выпуклый корпус у венчика сужен вовнутрь, край венчика загнут наружу.

По форме, цвету и технологии изготовления керамические изделия этого участка аналогичны с керамикой Овчулартепеси. Некоторые экземпляры украшены гребенчатым инструментом. В этом участке выявлено два экземпляра керамики куроараксской культуры. Один из них представлен обломком горшка, изготовленного из глины с примесью самана (Рис. 15, 5). Форму другого образца определить не удалось.

Во время раскопок этого участка также обнаружен экземпляр расписной керамики эпохи средней бронзы (Рис. 12, 5).

Foto - Фото - Photo 110

На поверхности одного из керамических изделий желтого цвета имеется рельефная орнаментация Урукского типа.

Третий раскопочный участок заложен на восточной части памятника площадью 3 x 3 м, между старым и новым могильниками. Культурный слой состоял из бурых глиняных слоев с примесью песка. Во время раскопок на глубине 80 см выявлено каменное сооружение, однако ее большая часть осталась за пределами раскопок. Раскопки в этом участке велись до глубины 1,8 м, но точная стратиграфия не выявлена. Здесь материалы эпох энеолита, ранней и средней бронзы, а также раннего железа переме-

шаны. По сведениям сельского населения, здесь были мусульманские погребения. Вероятно, культурные слои перемешались или во время рытья погребений, или же вследствие тонкости слоев. Пока что объяснить это не удалось. Керамические изделия этого участка относятся к эпохам энеолита и бронзы, а

большинство – к железному веку. Керамические изделия энеолита красного, а куро-аракские черного цвета. Куро-аракские образцы изнутри украшены гребенчатым орнаментом.

Подобная керамика встречается на раннем этапе куро-аракской культуры. Крашеная керамика эпохи

Foto - Фото - Photo 111

Foto - Фото - Photo 112

средней бронзы и врезная керамика железного века хорошо известны из современных памятников Нахчывана.

Керамические изделия эпохи энеолита представлены обломками кувшинов, горшков и мисок.

Один из кувшинов изготовлен из глины с примесью самана и хорошо обожжен. Венчик загнут наружу, горло цилиндрическое (Рис. 16, 1). Поверхность окрашена в красный цвет, на котором сохранились следы черной росписи.

Второй кувшин изготовлен из глины с примесью песка, хорошо сглажен с обеих сторон и обожжен в желтом оттенке (Рис. 16, 2).

Некоторые обломки керамических изделий обожжены в красном цвете (Рис. 16, 3-5). Поверхность од-

ного из них окрашена в коричневый цвет (Рис. 16, 3). Обломок другого сосуда обожжен в желтом цвете и украшен гребенчатым орнаментом (Рис. 16, 5).

Горшок изготовлен из глины с примесью самана и крупного песка. Сосуд изнутри в черном, а снаружи в желтом цвете. Поверхность нежно украшена гребенчатым орнаментом. На внутренней части горизонтальный гребенчатый орнамент (Рис. 17).

Миска изготовлена из глины с примесью мелкозернистого песка, обожжена в сером цвете. Корпус выпуклый, край венчика рельсовидный (Рис. 17, 4). На внутренней части сохранились следы гребенчатого орнамента.

Один из куро-араксских кувшинов изготовлен из глины с примесью мелкого песка, обожжен в черном

Foto - Фото - Photo 113

DAŞ VƏ İLİT DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ

Foto - Фотомо - Photo 114

104

Фото-Фотом-Photo 115

цвете и залощен (Рис. 17, 2). В составе глины второго кувшина встречается также примесь самана. Кувшин коричневый, в промежутках стенок сохранился бурый слой. Край венчика изнутри окрашен черной краской, залощен с обеих сторон (Рис. 17, 3). Край венчика некоторых кувшинов изнутри окрашен в красный цвет.

Часть бесформенных сосудов куро-аракского периода изготовлена из глины с примесью песка, обожжена в черном цвете, поверхность залощена до блеска. Внутренняя часть украшена гребенчатым орнаментом (Рис. 17, 5-6).

Некоторые экземпляры керамических изделий этого участка относятся к среднебронзовому периоду. Они изготовлены из глины с примесью песка, хорошо обожжены, покрыты красным цветом и расписаны черными линиями (Рис. 18, 1-4). Один из сосудов орнаментирован вдавленными красными прерывистыми линиями (Рис. 18, 5).

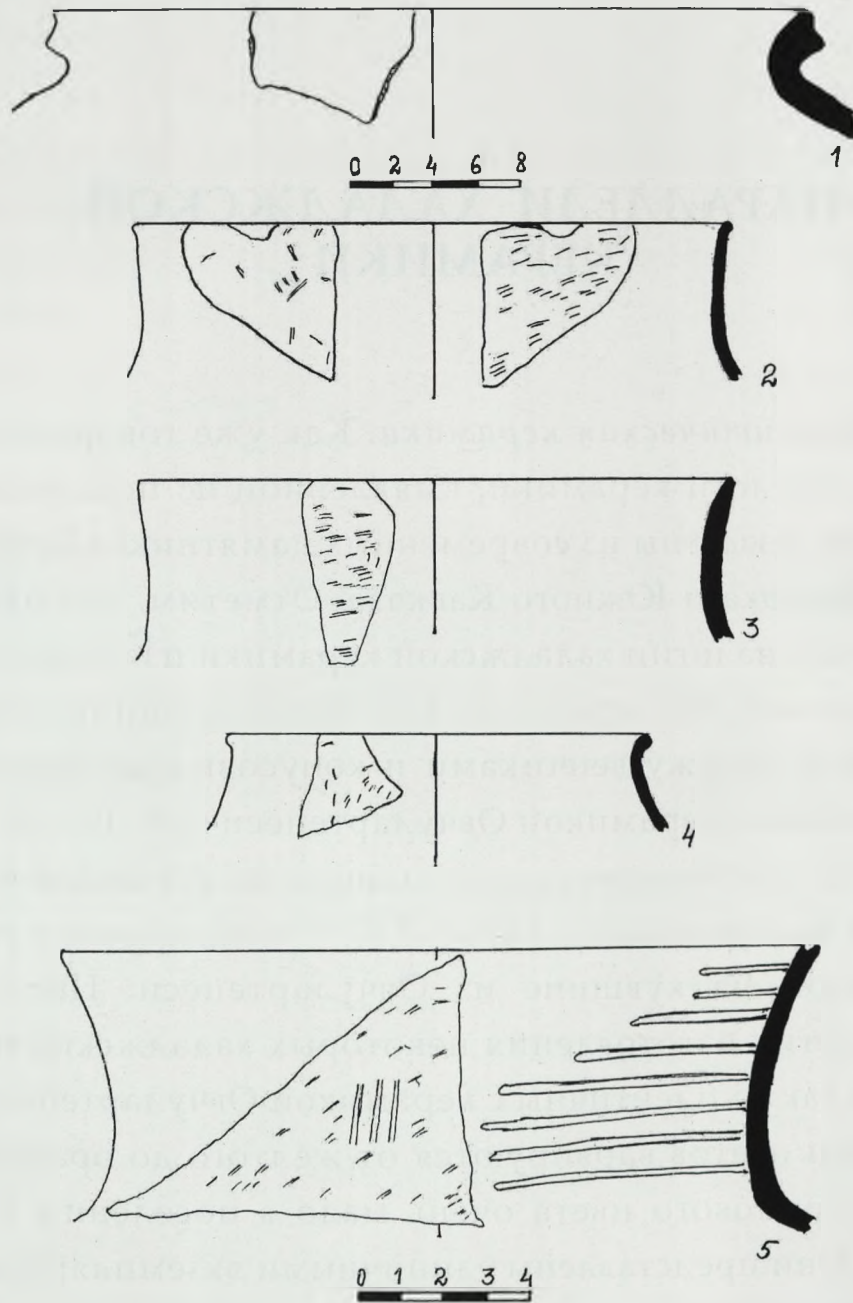
Большая часть керамических изделий из этого участка представлена серой керамикой эпохи железа. Они изготовлены из глины с примесью песка, обожжены в сером цвете и украшены прямыми и волнистыми врезными линиями (Рис. 19, 1-5). Один из сосудов украшен впалым треугольным орнаментом (Рис. 19, 6), а другой – сложной композицией различ-

ных орнаментов, среди которых привлекает внимание колосообразный орнамент (Рис. 19, 7).

Результаты раскопок показывают, что поселение Халадж было заселено с эпохи позднего энеолита до железа. Керамика энеолита, составляющая большинство находок, аналогична с материалами из Овчулартепеси, Ашагы Дашарк, Шортепе Арпачайской долины, а также Седерек. Подобные керамические изделия известны также из памятников других регионов Азербайджана, Приурмийского бассейна и Восточной Анатолии. Но, как отмечено выше, керамика поселения отличается своеобразными характерными чертами, особенно окрашенными сосудами. Эту керамику мы называем "Халаджской".

ПАРАЛЛЕЛИ ХАЛАДЖСКОЙ КЕРАМИКИ

Энеолитическая керамика. Как уже говорилось выше, аналоги керамики, выявленной из поселения Халадж, известны из современных памятников Ближнего Востока и Южного Кавказа. Отметим, что ближайшие аналогии халаджской керамики известны из поселения Овчулартепеси. Особенно кувшины с загнутыми наружу венчиками и конусовидные миски идентичны с керамикой Овчулартепеси (см.: Рис. 1, 2, 4, 5; Рис. 13). На поверхности одного из кувшинов Халаджа изображена бута (Рис. 7,1), что идентично с орнаментом на кувшине из Овчулартепеси. Цвет и технология изготовления некоторых халаджских изделий также идентичны с керамикой Овчулартепеси. Оттенки цветов варьируются от желтого до оранжевого. Кремового цвета очень мало в поселении Халадж. Они представлены единичными экземплярами. Определенная группа халаджской керамики схожа с

Şəkil - Рис. - Fig. 2

керамикой из Арабенгиджа, Ашагы Дашарк, Седерек и Шортепе.

Аналоги кувшинов с низкой цилиндрической горловиной и отогнутым наружу венчиком (Рис. 7, 1,5; Рис. 8, 4-5) известны из памятников Кюльтепе I [Абубуллаев О.А. 1982, tabl. IX, 1-4], Лейлатепе [Akhundov T. 2007, fig. 10, 7], Бюк Кесик [Akhundov T. 2007, fig. 16,3] Яныгтепе [Burney С.А. 1958; Burney С.А. 1962; Кушнарера К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970 с. 45, рис.17,4], Восточного Беязита [Marro, Özfirat 2005, pl. VI,4], Норшунтепе [Gülçur S. 1988, tabl.15, 1; tabl.55,3; tabl. 66,18], Арслантепе VII [Frangipain M. 2000, fig. 2,22], Деирментепе, Ханаго [Marro 2007, pl. V,4] Сарыгюль [Marro 2007, pl. VIII,5]. Кувшины с отогнутыми наружу венчиками, схожие с халаджскими (Рис. 16, 1), известны из комплексов Бюк Кесик [Müseyibli N. 2007, tabl.XII,7; tabl.XIII,6; tabl.XVII,3] и Норшунтепе [Gülçur S. 1988, tabl. 65,10]. Кувшины с отогнутыми наружу венчиками, с конусовидной горловиной и выпуклым корпусом свои аналогии находят в памятниках Бюк Кесик [Müseyibli N. 2007, tabl.XVI,5-6] и Норшунтепе [Gülçur S.1988, tabl. 65,14; Gülçur S. 2000, abb.40]. Аналогии биконических горшков с загнутыми венчиками известны из Хорум Хеюк [Marro С. 1998, pl. XV,6] и Арслантепе VII [Frangipain M. 2000, fig.2,20].

Аналогов округленных горшков с цилиндрической горловиной не встречалось (Рис. 7,2). Они встречаются в Беюк Кесике, но немного различной форме. Аналоги тонкостенных кувшинов с отогнутыми венчиками известны из Урукского слоя Телл ел Оуели [Calvet Yves 1991, pl. XVI, 171], Беюк Кесик [Müseyibli N. 2007, tabl. XVIII, 1,3,6,7,8]. Аналоги округлых горшков, немного вогнутым под венчиком, известны из Кюльтепе I [Абибуллаев О.А. 1982, tabl. IX, 7], Норшунтепе [Gülçur S. 1988, tabl. 63, 17] и Ыыланташа [Marro C. 2007, pl. IX, 6]. Схожие сосуды известны также с Урукского слоя Телл ел Оуели [Calvet Yves 1991, pl. XIV, 141].

В Халадже два типа ручек. Экземпляры первого типа аналогичны с ручками из позднеэнеолитических памятников Овчулартепеси и Норшунтепе (Рис. 11, 5). Петлевидная ручка второго типа напоминает Урукских.

Миски составляют большинство халаджской керамики. Подобные сосуды широко распространены в позднеэнеолитических памятниках. Такие конусовидные миски с округленными краями венчика известны из Овчулартепеси [Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. VII, 1-2], Яныгтепе [Burney C.A. 1962, p. 137; Burney C.A. 1964, p. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили

Т.Н. 1970, рис. 17, 1-2], Геой Тепе [Brown T.B. 1951, p. 21-22, fig. 4-5; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 10], Беюк [Кесик (Müseyibli N. 2007, tabl. I, 2-5), Лейлатепе [Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, fig. IV, 21], а также из памятников Восточной Анатолии [Marro C. 2005, pl. II, 1-4]. Край венчика некоторых мисок немного вогнут вовнутрь, посредством чего придана цилиндрическая форма. Подобные миски известны из Яныгтепе [Burney C.A. 1962, p. 137; Burney C.A. 1964, p. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1], Геой Тепе [Brown T.B. 1951, p. 22, fig. 5, 354; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 11], Норшунтепе [Gülçur S. 1988, tabl. 61, 6, 13], Ойлум Геюк [Özgen et al. 1999, pl. 17, 3] и других памятников. Конусовидные миски со сплюснутыми краями венчика напоминают аналогичные миски из Норшунтепе [Gülçur S. 1988, tabl. 44, 7; Gülçur S. 1988, tabl. 57, 7] и Телл ел Оуели периода Убейд 3 [Marc Lebeau 1985, pl. VII].

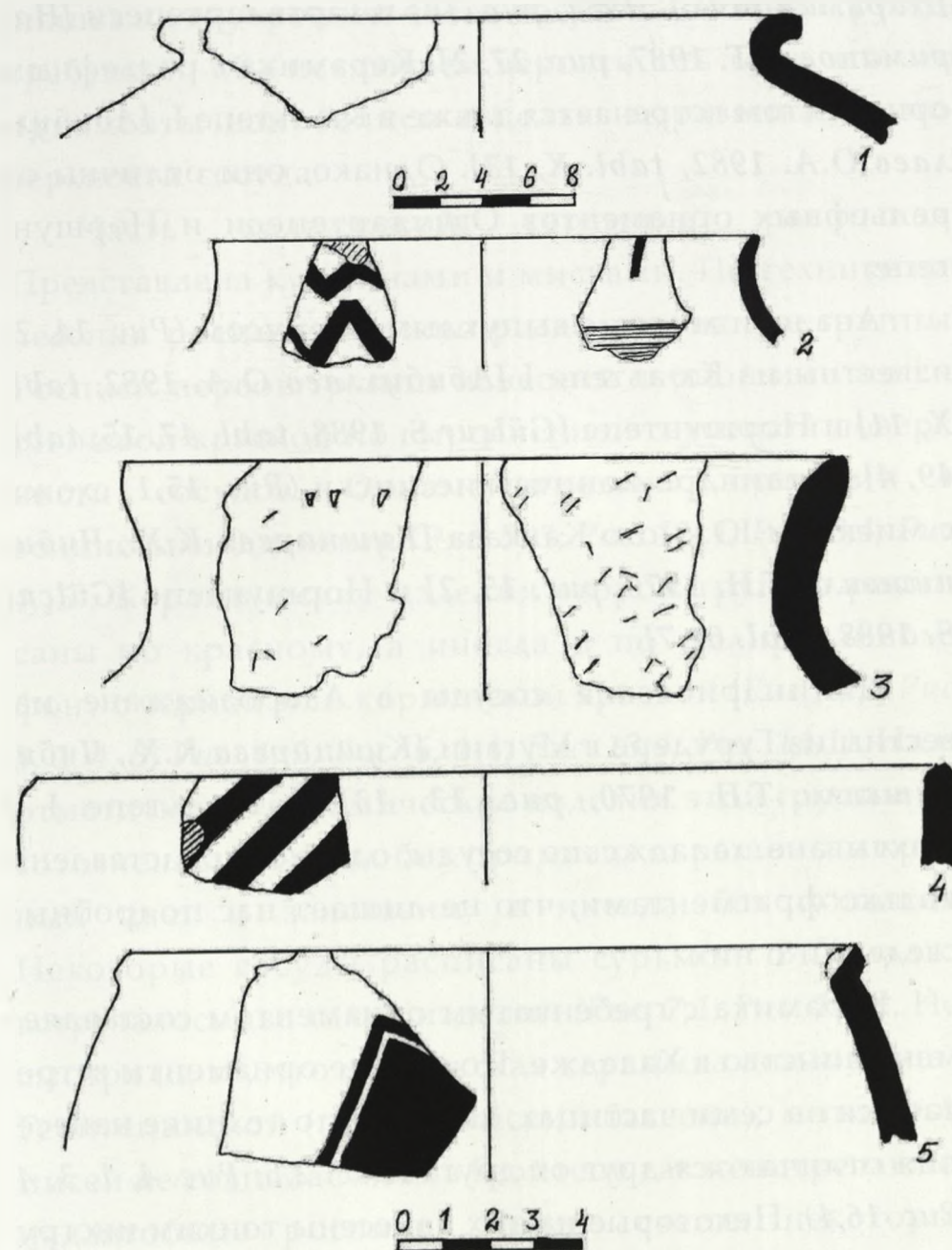
Миски, вогнутые под краем венчика, известны из Арслантепе [Frangipain M. 2000, fig. 2, 12].

На корпусе одного из мисок проделано два отверстия (Рис. 14, 4). Этот тип мисок представлен одним экземпляром. Снаружи, под венчиком, сохранились следы широкой черной лентообразной окраски, а из-

нутри расписана параллельными линиями. Краска нанесена на неокрашенную поверхность сосуда. Сосуды с подобными отверстиями известны из Беюк Кесик [Müseyibli N. 2007, tabl. XXIII, 1-9; Ахундов Т., Махмудова В., 2008, фото 44-48], Кечили [Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 1, 11], а также из памятников Южного Кавказа [Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 42, рис. 15], Аштепе [Marro C. and A. Özfiyat 2005, pl. III, 3] и Норшунтепе в Восточной Анатолии [Gülçur S. 1988, tabl. 39, 10] и др.

Ранние экземпляры подобной сверленной керамики известны из неолитических памятников. По нашему мнению, именование подобной керамики как «керамика Сиони» и, согласно этой трактовке, позднеэнеолитических поселений как «Late Sioni Ware site» [Kiquradze T. 2000] было неправильным и послужило причиной ошибок при оценке археологических культур. Типичная «керамика Сиони» очень мало встречается в южных регионах Кавказа. Керамика этого региона отличается тем, что она, в основном, с примесью самана, обожжена в желтом или красном цветах.

На поверхности одного из керамических изделий есть пальцевидная рельефная орнаментация. Подобная орнаментация известна из памятников Шомутепе

Şəkil - Рис. - Fig. 3

[Нариманов И.Г. 1987, рис. 10] и Гаргалартепеси [Нариманов И.Г. 1987, рис. 27, 2]. Керамика с рельефным орнаментом встречается также в Кюльтепе I. [Абибуллаев О.А. 1982, tabl. X, 13]. Однако, они отличны от рельефных орнаментов Овчулартепеси и Норшунтепе.

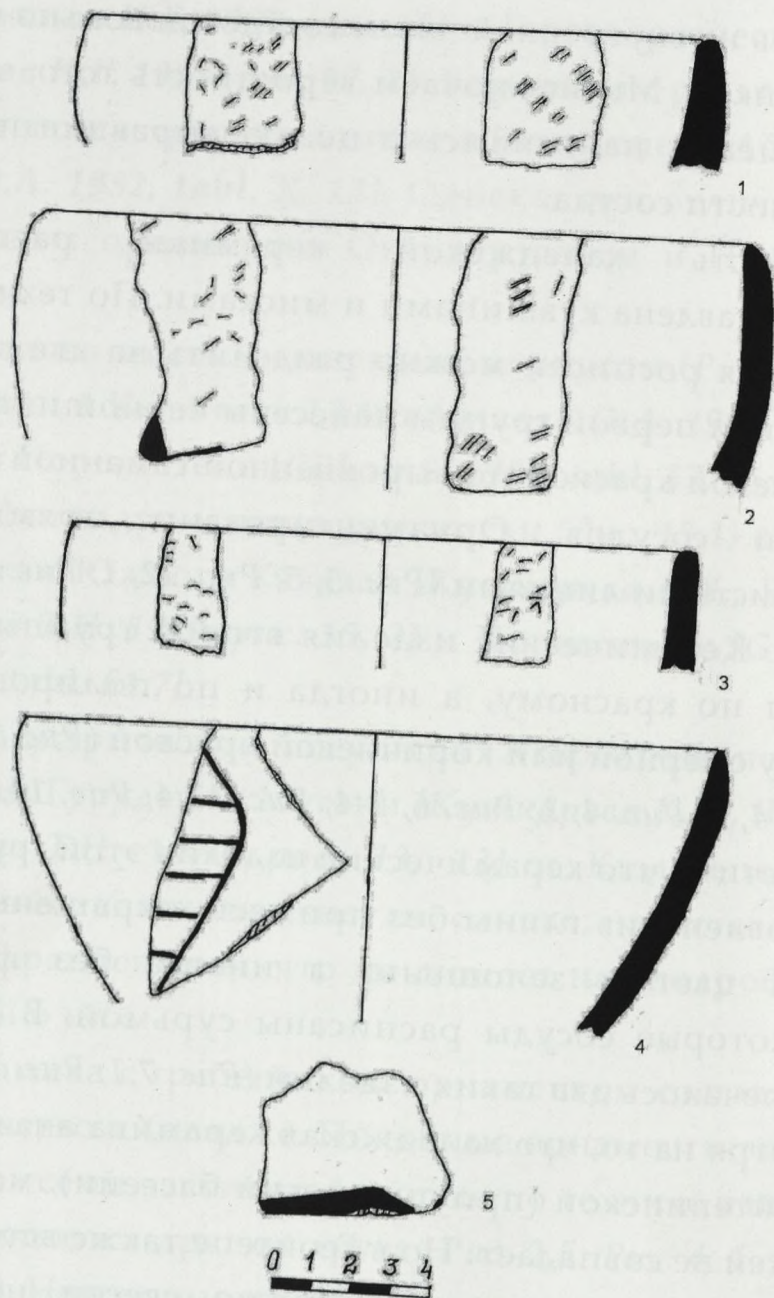
Аналоги мисок с выпуклым корпусом (Рис. 14, 2) известны из Кюльтепе I [Абибуллаев О.А. 1982, tabl. X, 11] и Норшунтепе [Gülçür S. 1988, tabl. 47, 15; tabl. 49, 4]. Цилиндро-конические миски (Рис. 15,1) схожи с мисками Южного Кавказа [Кушнарера К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 15, 2] и Норшунтепе [Gülçür S. 1988, tabl. 61,7].

Цилиндрические сосуды в Азербайджане известны из Гурудере в Мугани [Кушнарера К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 13, 13] и Кюльтепе I в Нахчыване. халаджские сосуды, однако, представлены только фрагментами, что не лишает нас подробных сведений о них.

Керамика с гребенчатым орнаментом составляет меньшинство в Халадже. Подобные орнаменты встречаются на семи частицах, которые по технике нанесения отличаются друг от друга (Рис. 2,5; Рис. 4, 1, 3, 4; Рис. 16,4). Некоторые из них нанесены тонким инструментом, а другие грубым. В некоторых случаях нано-

сились на внутренней части сосудов довольно грубой гребенкой. Мы исключаем вероятность того, что эти орнаменты наносились с целью выравнивания поверхности сосуда.

Часть халаджской керамики расписная. Представлена кувшинами и мисками. По технике нанесения росписей можно разделить на две группы. Росписи первой группы нанесены черной или же коричневой краской по выровненной саманной поверхности сосудов. Орнаментированы прямыми и волнистыми линиями (Рис. 5, 5; Рис. 12, 1; Рис. 8,4; Рис. 4, 5). Керамические изделия второй группы расписаны по красному, а иногда и по полированному фону с черной или коричневой краской (Рис. 1, 2; Рис. 3, 2, 4, 5; Рис. 4, 2; Рис. 6, 1-4; Рис. 13,4; Рис. 14,1). Надо отметить, что керамические изделия этой группы изготовлены из глины без примеси, окрашены в красный цвет и залощены, а иногда без лощения. Некоторые сосуды расписаны сурьмой. В Халадже встречалось два таких изделий (Рис. 7,1; Рис. 14,4). Несмотря на то, что халаджская керамика аналогична с Геойтепинской (приурмийский бассейн), мотив росписей не совпадает. Но в Геойтепе также встречаются надангобные росписи. Можно свести некоторые сравнения с поселением Яныгтепе. На сосудах этого

Şəkil - Рис. - Fig. 4

памятника встречаются широкие линии, подобные халаджским. Мотив росписи халаджской керамики отличается от росписей Тилкитепе и Техут, которые находятся поблизости. По некоторым мотивам халаджская керамика идентична с памятниками Мильской степи, особенно с керамикой поселения Кебирли [Нариманов И.Г. 1987, с. 40, рис.37]. По технике нанесения они одинаковы. В некоторых случаях, как и в Халадже, роспись нанесена над ангобом. Орнаментальные мотивы Халаджа сходны также с керамикой Норшунтепе. Однако техника нанесения различна. В Норшунтепе роспись нанесена не по ангобу, а прямо по естественной поверхности керамики. Некоторые мотивы росписей халаджской керамики прослежены также на сосудах Халафского типа.

Исследования показывают, что халаджская керамика схожа с керамическими изделиями Приурмийских областей и Восточной Анатолии. Близкие параллели халаджской керамики известны из Овчулартепеси и Норшунтепе в Восточной Анатолии. Однако, как известно, Норшунтепе характеризуется коричневой керамикой. халаджская же отличается красной керамикой. По этим свойствам халаджская керамика одинакова с керамикой Яныктепе. Красная ангобированная керамика распространена также в

восточных районах Приурмийской области. По мнению И.Г.Нариманова, красная керамика была продуктом местного производства [Нариманов И.Г. 1987, с.163-164]. Позднеэнеолитические памятники Азербайджана и Нахчывана еще не изучены основательно, поэтому невозможно сделать широкие сравнения.

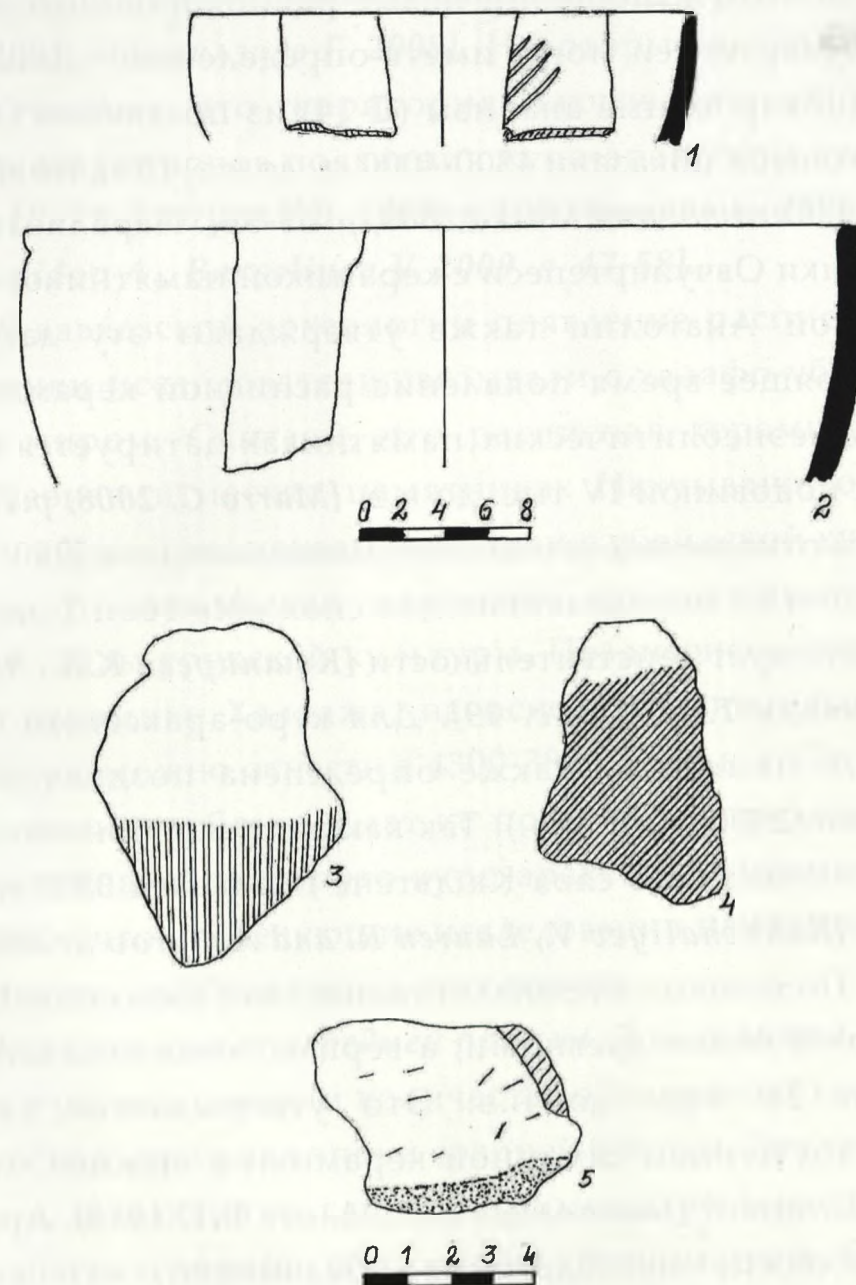
Куро-араксская керамика. Куро-Араксская керамика в поселении Халадж в основном обнаружена во втором и третьем участках. Керамические изделия раннебронзового периода, обнаруженные во втором участке, изготовлены из глины с примесью песка, обожжены в черном цвете. Один из них изготовлен с примесью самана (Рис. 15, 5). Керамические изделия, обнаруженные в третьем участке, изготовлены с примесью песка, обожжены в черном и сером цвете. Они хорошо залощены (Рис. 17, 2-3). На поверхности одного из кувшинов сохранились следы коричневой краски. В составе глины этого сосуда имеется также примесь соломы (Рис. 17, 3). Керамические изделия этого участка в основном представлены обломками. Снаружи хорошо залощены, а изнутри украшены гребенчатым инструментом (Рис. 17, 5-6). Так называемая прото куро-араксская керамика в Нахчыване встречалась в Кюльтепе II, Махта Кюльтепеси I, Овчулартепеси, Шортепе и Пусяне. Некоторые из них

обожжены в красном, а другие в сером цвете. Сегодня эти материалы сохраняются в Нахчыванском Государственном Музее Истории и Шарурском Историко-Краеведческом Музее.

Прото куро-араксская керамика в Азербайджане встречалась также в таких раннебронзовых памятниках Муган-Карабахской зоны как Гарагаджи и Джуттепе. В этих поселениях керамические изделия залощены в черном цвете и украшены гребенчатым орнаментом. Украшение некоторых сосудов сосковидными выступами напоминает подобные орнаменты энеолитической керамики. Это говорит об определенных связях энеолитической и куро-араксской керамики [Нариманов И.Г. 1987, с. 137; Сафаров Н.Ф. 2000, tabl. 8, 5,11]. Орнаментирование гребенчатым инструментом известно также из Куро-Араксской керамики поселения Шортепе в Азербайджане [Сафаров Н.Ф. 2000, tabl. 9, 7]. Подобная керамика обнаружена также в таких памятниках Восточной Анатолии как Четенли [Marro C. and A. Özfirat 2005, pl.IV, 3, 4] и Зияреттепе [Marro, C. and A. Özfirat 2003, pl. V]. Некоторые вопросы этой проблемы были затронуты в археологической литературе [Marro C. 2008, p. 14-15]. Как отмечалось выше, подобная керамика обнаружена во многих памятниках Южного Кавказа. Не-

смотря на то, что Куро-Араксская керамика с некоторыми особенностями энеолитической керамики выявлена из многочисленных памятников, вопросы, связанные с этими культурами, до сих пор не разрешены. Но имеющиеся факты показывают, что эти культуры были взаимосвязаны. Несомненно, что регион же распространения прото куро-араксской культуры и был регионом появления самой куро-араксской культуры.

Хронология. Для датировки поселения Халадж радиоуглеродные анализы отсутствуют. Поэтому будут учтены результаты сравнительных анализов. История доисторических памятников Южного Кавказа была уточнена не раз. Это было связано и с обнаружением новых памятников, и с результатами радиоуглеродных анализов. Было известно, что иногда радиоуглеродные даты были неверными. Это связали с недостаточностью усовершенствования аппаратуры. [Нариманов И.Г. 1987, с.131]. Сегодня для датировки памятников используются новые радиоуглеродные даты. Так, керамика халафского типа из Кюльтепе I раньше датировалась IV тыс. до н.э. [Кушнарера К.Х., Чубинишвили Т.Н 1970, с. 51], а ныне - VI тыс. до н.э. [Нариманов И.Г. 1987, с.134]. Мелларт относил финальный период Халафской культуры к V тыс. до н.э. [Mellart J. 1975, p. 135].

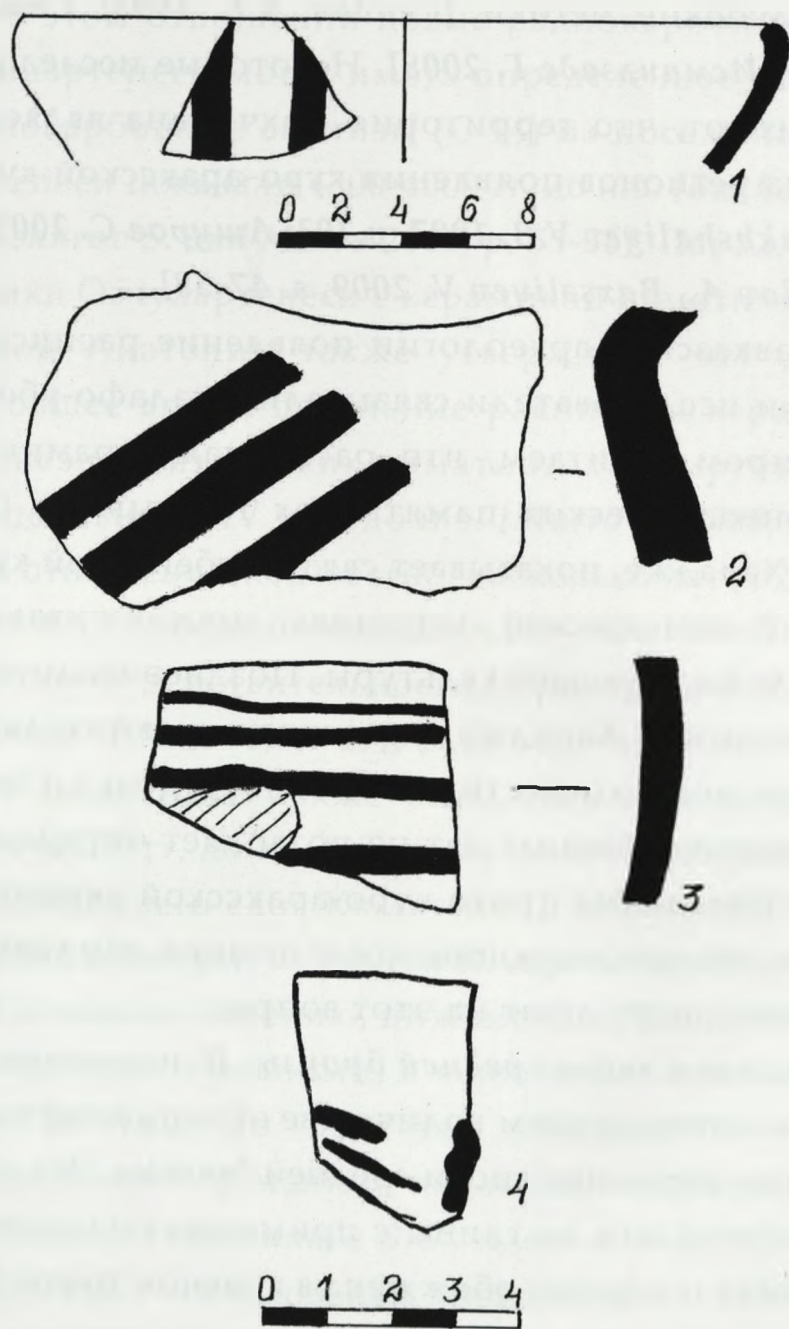
Şəkil - Рис. - Fig. 5

В этом отношении новые радиоуглеродные даты Овчулартепеси могут иметь определенное значение. Радиоуглеродные анализы (С 14) из поселения Овчулартепеси показали 4300-4000 гг. до н.э. [Bakhchaliyev V., Ashurov S. and Marro 2009, p. 55-56]. Параллели керамики Овчулартепеси с керамикой памятников Восточной Анатолии также утверждают эту дату. В настоящее время появление расписной керамики в позднэнеолитических памятниках датируется первой половиной IV тыс. до н.э. [Marro C. 2008, p.17]. В этом отношении неизвестно, насколько дата 3200-3150 гг. до н.э., определенная для слоя «М» Геой Тепе, соответствует действительности [Кушнарёва К.Х., Чубинишвили Т.Н 1970, с. 49]. Для куро-араксского слоя этого памятника также определена поздняя датировка (2400 гг. до н.э.). Так как радиоуглеродный анализ из нижнего слоя Кюльтепе II показал 3335 гг. до н.э. [Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, с. 84]. По нашему мнению, нижние слои Кюльтепе II являются более древними, а вернее, относятся к середине IV тыс. до н.э. Это утверждается также обнаружением саманной керамики в нижних слоях Кюльтепе II [Бахшалиев В.Б., Алиев В.Г. 1989]. Археологические исследования показывают, что куро-араксская культура на территории Азербайджана

имеет глубокие истоки [Сеидов А.Г. 1993; Сеидов А.Г., 2003; Исмаилзаде Г. 2008]. Некоторые исследователи считают, что территория Нахчывана является одним из регионов появления куро-араксской культуры [Bakhshaliyev V.B. 1997, p.103; Ашуров С. 2005, с. 55; Seyidov A., Bahşaliyev V. 2009, s. 47-58].

В кавказской археологии появление расписной керамики исследователи связывали с халафо-убейдским миром. Считаем, что расписная керамика в позднэнеолитических памятниках Нахчывана, особенно в Халадже, показывает связи с убейдской культурой. В халаджской керамике прослеживаются также следы урукской культуры. Позднэнеолитическую керамику Халаджа, на основе сравнительных анализов, можно отнести к 4300-3800 гг. до н.э. Отсутствие радиоуглеродных дат не позволяет определить возраст появления прото куро-араксской керамики. Считаем, что последующие исследования памятников Нахчывана дадут ответ на этот вопрос.

Керамика эпохи средней бронзы. В поселении Халадж в малочисленном количестве обнаружена также расписная керамика эпохи средней бронзы. Эта керамика изготовлена из глины с примесью мелкозернистого песка и хорошо обожжена в красном цвете. Они окрашены красной краской и расписаны черным цве-

Şəkil - Рис. - Fig. 6

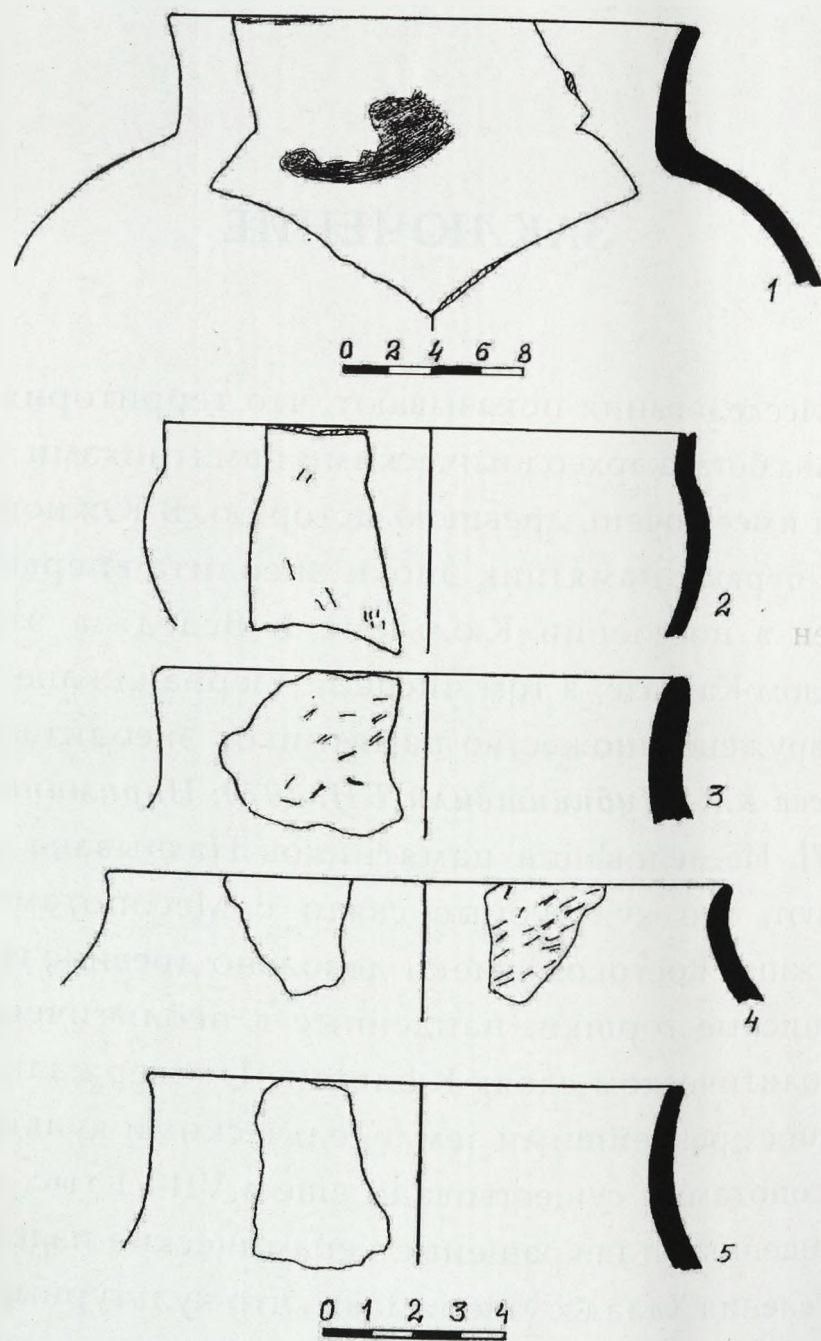
том (Рис. 12, 5; Рис. 18,1-5). Подобная керамика широко распространена в среднебронзовых памятниках Азербайджана и не нуждается в широком анализе, потому что в археологической литературе имеются достаточные сведения об этом [Абибуллаев О.А. 1982, с. 145-178; Алиев В.Г. 1991, с. 6-115; Bakhshaliyev V.B. 1997, p.105-110; Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001]. Хотим отметить, что культура расписной керамики на территории Нахчывана, начиная с конца III тыс. до н.э. и пройдя несколько этапов развития, продолжалась до I тыс. до н.э. Монохромная расписная керамика Халаджа относится к раннему этапу культуры расписной керамики. Определение возраста эпохи средней бронзы концом III тыс. до н.э. утверждается также анализами угля (С 14), взятой из поздних слоев Кюльтепе II, показавших 2561-2346 гг. до н.э. [Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 84]. Радиоуглеродные анализы других памятников тоже утверждают это [Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, p.70-71].

Керамика эпохи раннего Железа. Керамика эпохи раннего железа в основном обнаружена в третьем раскопном участке (Рис. 19, 1-7). Она изготовлена из глины с примесью мелкозернистого песка, обожжена в сером цвете и украшена резными орна-

ментами. Эта керамика хорошо известна из памятников раннего железа Нахчывана [Вахшалиев V.B. 2002]. Подобная керамика в Нахчыване датируется началом I тыс. до н.э.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследования показывают, что территория Нахчывана богата археологическими памятниками и этот край имеет очень древнюю историю. В Южном Кавказе первый памятник эпохи энеолита впервые выявлен в поселении Кюльтепе I. Вслед за этим, в Южном Кавказе, в том числе и Азербайджане, было обнаружено множество памятников энеолита [Кушнарера К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970; Нариманов И.Г. 1987]. Исследования памятников Нахчывана утверждают, что культурные связи с Месопотамией и Ближним Востоком имеют довольно древние истоки. Расписные горшки, найденные в неолитическом и энеолитическом слоях Кюльтепе I, утверждают, что связи с древнейшими земледельческими культурами Месопотамии существовали еще в VII-VI тыс. до н.э. Крашенные и некрашенные керамические изделия из поселения Халадж утверждают, что культурные связи с Месопотамией не ограничились только ранним пе-

Şəkil - Рис. - Fig. 7

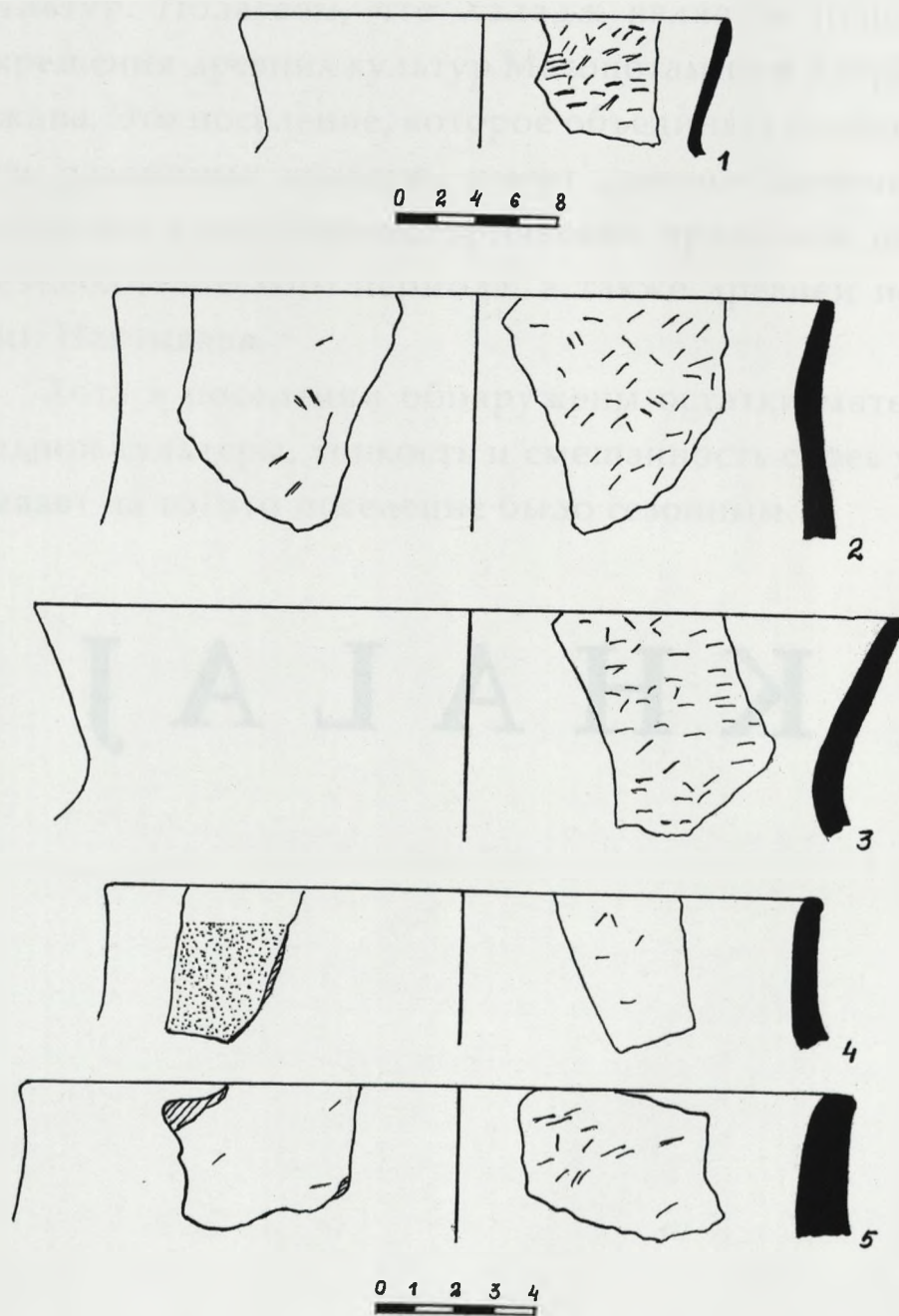
риодом земледельческой культуры, а продолжались и в последующих периодах. Это утверждается также находкой из поселения Халадж керамики убейд-урукского типа. Исследование халаджской керамики показывает, что она связана с памятниками Приурмийского региона, Милско-Муганских степей и с поселениями Восточной Анатолии. Однако халаджская керамика, особенно расписная, отличается своеобразными особенностями. Появление расписной керамики в памятниках Азербайджана исследователи связывают с культурами Месопотамии.

Некоторые исследователи связывали это с миграцией населения Месопотамии в направлении севера [Akhundov T. 2007; Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007; Гулиев Ф. 2005]. Хотя и имели эти миграционные процессы и культурные связи роль в развитии энеолитической культуры Азербайджана, местные культуры продолжали развиваться. Исследования показывают, что древние культуры Месопотамии влияли на культуры Азербайджана, но это влияние было разного уровня и культуры развивались в по-разному. В этом отношении халаджская керамика отличается от сопредельных памятников, в том числе и Нахчыванских, своеобразными особенностями и является, своего рода, синтезом различных

культур. Полагаем, что Халадж является пунктом скрещения древних культур Месопотамии и Азербайджана. Это поселение, которое объединяет особенности различных культур, имеет важное значение в изучении культурно-исторических процессов позднеэнеолитического периода, а также древней истории Нахчывана.

Хотя в поселении обнаружены остатки материальной культуры, тонкость и смешанность слоев указывает на то, что поселение было сезонным.

К Х А Л А Дж

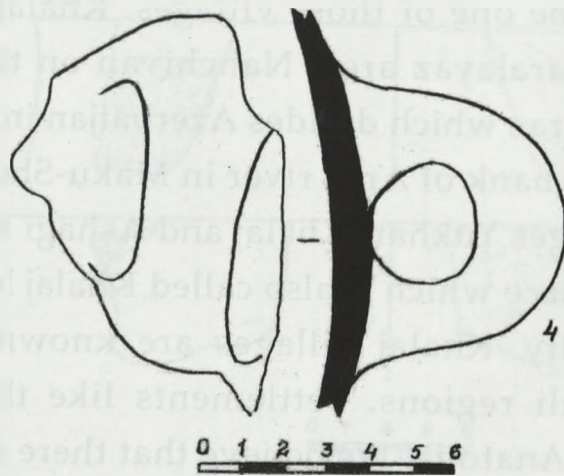
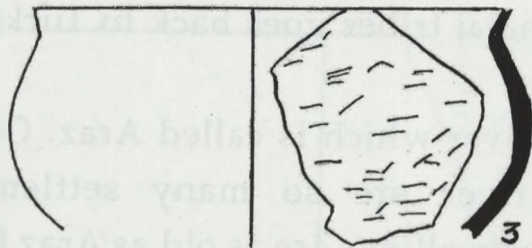
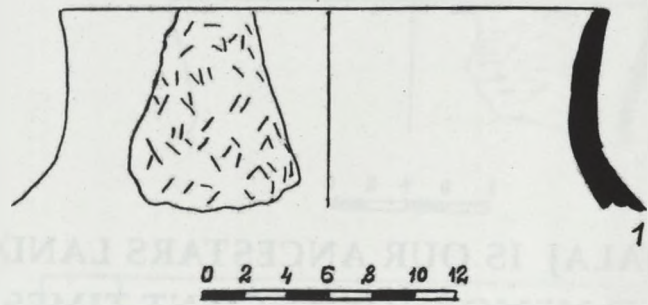

Şəkil - Рис. - Fig. 8

KHALAJ IS OUR ANCESTARS LAND AND MEMORY OF ANCIENT TIMES

Nahchivan is rich with settlements named after ancient Turkish tribes. One of them is the village Khalaj in Nahchivan. It is the name of the tribe and settlement. The origin of Khalaj tribes goes back to Turkish dynasties.

There is a river which is called Araz. On the both banks of the river are so many settlements and dwellings. These dwellings are as old as Araz River. Khalaj is regarded to be one of those villages. Khalaj is located in Sharur-Daralayaz area, Nahchivan on the left bank of the river Araz which divides Azerbaijan into two parts. On the right bank of Araz river in Maku-Shot area there are two villages Yukhari Khalaj and Ashagi Khalaj. There is another place which is also called Khalaj located close to Tabriz city. Khalaj villages are known from Salyan and Imishli regions. Settlements like this are known in Eastern Anatolia. We believe that there are too many places called Khalaj which have not been explored

Şəkil - Рис. - Fig. 9

yet. Existence of great number of places with such a name indicates the ancient history of great Turkish names.

Khalaj that we are speaking about is my native land. Traces of thousands of years are left on the ground of this land.

As it is known from history, it does not matter what name Turkish people have derived from Yahfasin dynasty, the son of Nuh; Turkish people gave them nickname Oljaykhan.

While studying the origin of the name Khalaj it will be better to remember the story from "Oguz Khagan dastani" epos dating to 3000 years ago and which is considered to be the eternal masterpiece of Turkish people.

There are names of places like "Baligli", "Dom-balar", "Gumsal", "Goruq", "Juyurluk", "Daghyn gabaghy", "Damin Dali", "Dara", "Gobu", "Ramazan gobusu", "Orta yol", "Dallakboghan" on the area of Khalaj village.

Khalaj Mountains occupy the main part of Khalaj settlements. Khalaj Mountain consists of two similar large and a small parts. Under the reins of Soviets two of the third of mountains were blasted. At the foot of the mountain is the cemetery of the ancient times. None of the grave stones are preserved. It is suggested that

graves were laid one on the other. These stratified graves kept traces of settlers lived at the foot of the mountain. There was one more place with hills on the area "Dagin dali". It was also changed into sowing area. There is a cave towards Araz River. We don't know anything about its area or inner part. But we suggest that it was a settlement since the ancient times.

Khalaj people are always proud with their history, heroes and intellegency. Among them we can mention Isgandarov Nizam Vasif ogly which heroically fall at 1996 in a battle against occupiers. Other Khalajians – Nazarov Asgar Gurban ogly and Valiyev Vali Asgar ogly worked at government service for years. The Khalaj vil-lage school was named after Nizam Isgandarov.

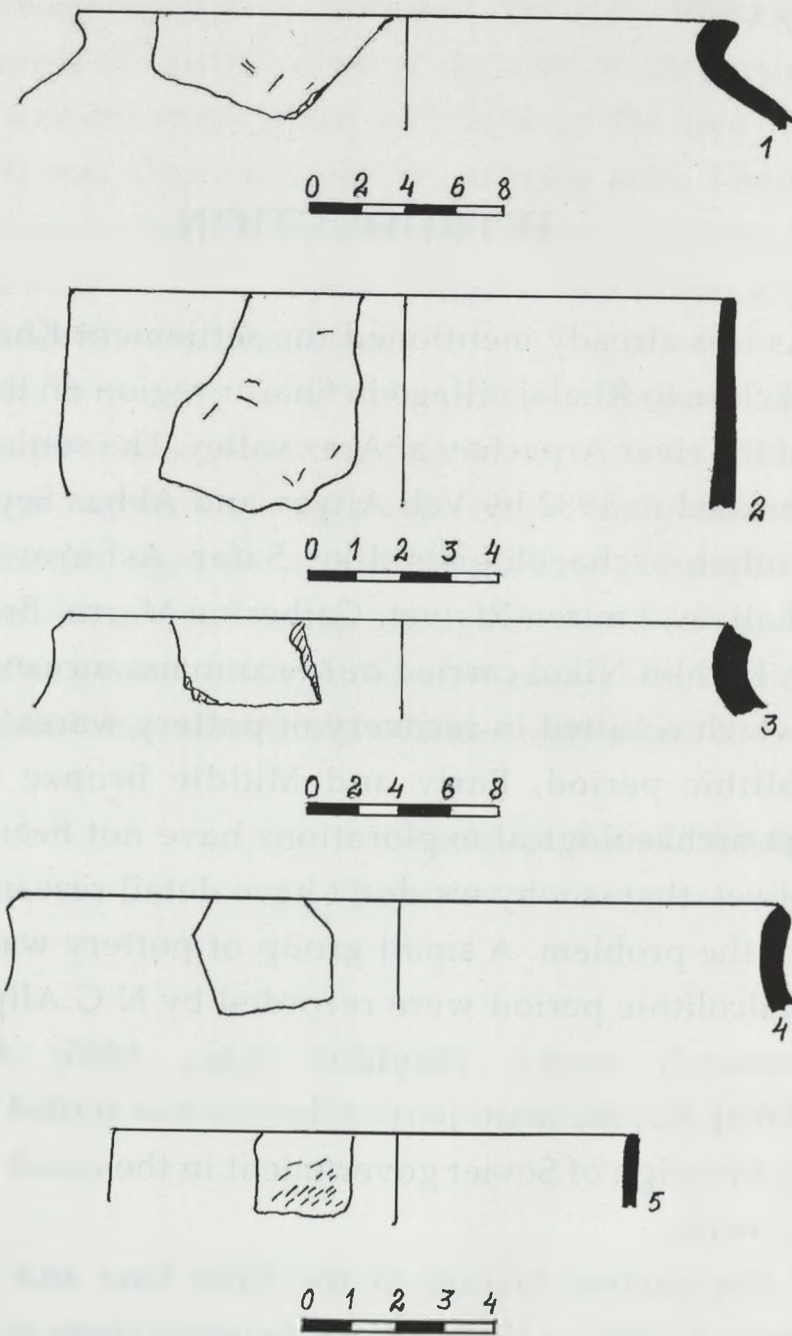
Abulfazl Azimli Tahiroglu

Candidate of philological sciences

INTRODUCTION

As it is already mentioned the settlement Khalaj is located close to Khalaj village in Sharur region on the left bank of the river Arpachay at Araz valley. The settlement was revealed in 1982 by Veli Aliyev and Abbas Seyidov. Then other archaeologists like Safar Ashurov, Veli Bakhshaliyev, Lauren Ristvet, Catherine Marro, Bradley Parker, Kathlin Nikol carried out reconnaissance excava-tions which resulted in recovery of pottery wares of the Chalcolithic period, Early and Middle Bronze Ages. Though archaeological explorations have not been con-ducted yet, that is why we don't have detail research re-port on the problem. A small group of pottery wares of the Chalcolithic period were recorded by N.G.Aliyev in his research works. [*Seyidov A.G., 1993; Aliyev N.G.,1988*]. But the main part of the site was pulled down during the reign of Soviet government in the result of the quarry work.

The ancient history of the Near East and South Caucasus, as well as the relations between these areas, is

Şəkil - Рис. - Fig. 10

in the focus of scientists. It is obvious that to answer a lot of questions which appear during explorations is impossible just having conducted excavations at a settlement. Painted pot of Halaf type and other painted wares found at Kultepe I confirm the ancient relations between Nahchivan and agricultural centers of Mesopotamia in the ancient times. It is impossible to determine with certainty the character of these relations because the other Chalcolithic sites have not been yet studied. It has been regarded that there are a little number of Chalcolithic sites on the area of Nahchivan [Aliyev V.G 1986]. Azerbaijan-American reconnaissance excavations yielded new archaeological sites. We have to note settlements Ashagi Dasharkh and Shortepe which have been regarded to be Bronze Age sites. Chalcolithic pottery wares were revealed at the settlement Kharaba-Kivrag located on Araz valley. Archaeological excavations carried out in Nahchivan resulted in discovery of Chalcolithic pottery wares at Damlama and Shakhtakhty sites [Narimanov I.G. 1987, pp.64-65]. As these sites have not been explored yet it is impossible to make any suggestions.

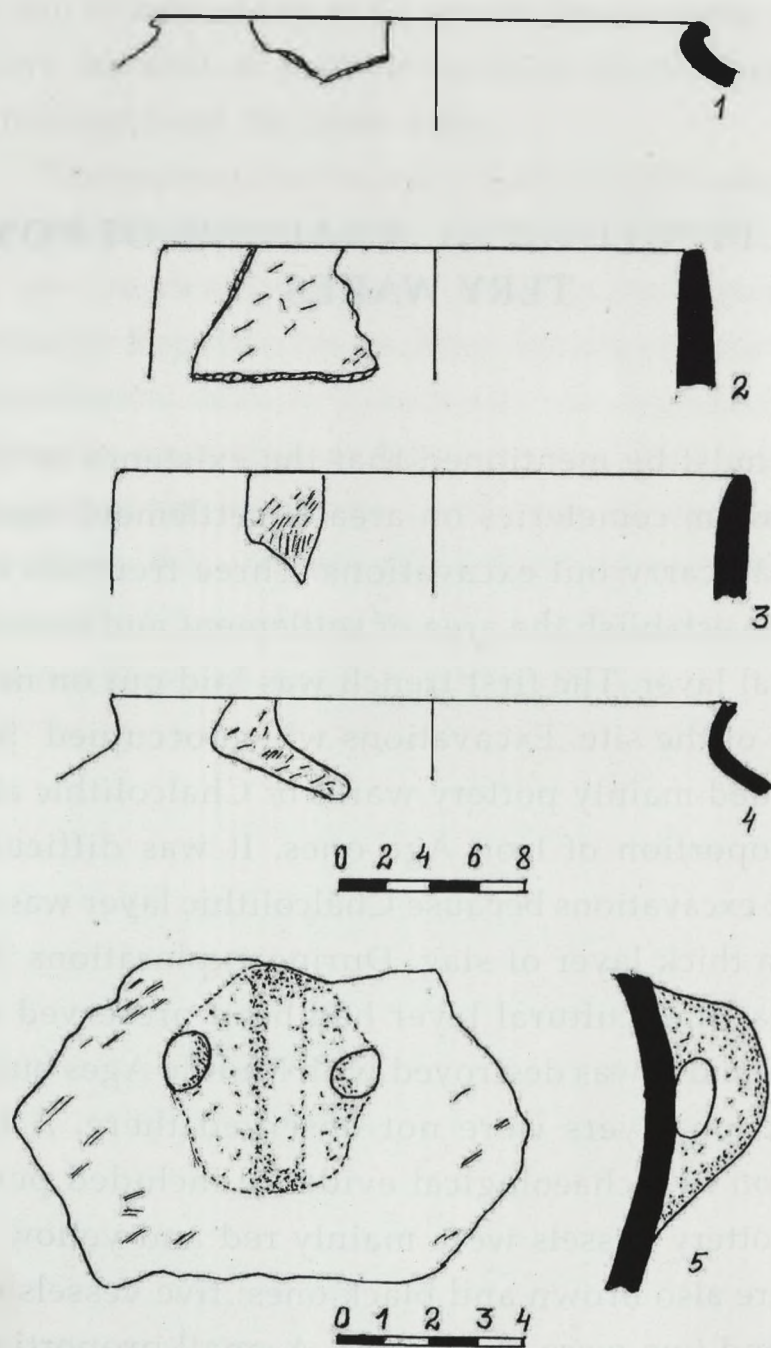
The main aim of archaeological excavations carried out at the settlement Khalaj is to reveal Chalcolithic sequences there. Though the settlement was badly pulled down Chalcolithic layers are preserved in some places.

The aim of our study is to reveal the common and distinctive features of pottery wares in the term of pottery assemblage from the other sites.

The monograph is the result of archaeological excavations carried out at the settlement Khalaj. That is why we are deeply grateful to respected president of Azerbaijan Republic Ilham Aliev for his care for study of archaeological sites in Azerbaijan; we express our gratitude to the Chairman of Supreme Medjlis Mr.V.Talibov who created the necessary conditions for archaeological excavations. We also are grateful to academician Ismail Hajiyeu, the Chairman of Nahchivan Department of National Academy of Sciences of Azerbaijan.

TYOLOGICAL ANALYSES OF POT- TERY WARES

It must be mentioned that the existence of three large Moslem cemeteries on area of settlement made it difficult to carry out excavations. Three trenches were laid out to establish the area of settlement and character of cultural layer. The first trench was laid out on north-east part of the site. Excavations which occupied 5x2m area yielded mainly pottery wares of Chalcolithic and a small proportion of Iron Age ones. It was difficult to carry out excavations because Chalcolithic layer was covered by a thick layer of slag. During explorations it became clear that cultural layer had been preserved only 20-40 cm, and it was destroyed with Middle Ages burials. Construction layers were not observed there. A large proportion of archaeological evidence included pottery wares. Pottery vessels were mainly red and yellow. But there were also brown and black ones: five vessels were brown, and two were black ones. A small proportion of

Şəkil - Рис. - Fig. 11

pottery wares were made of sand mixed, some part with broken stone but many of them were made of straw tempered clay.

A small part of assemblage includes painted pottery vessels. Dark red painted pottery wares dominated. Inner and outer surfaces of some pottery wares were covered with paint, and there were those which only inner surfaces were painted. Decorations were laid on red clay but in some cases they were laid on red slip. All painted pottery wares were made of straw tempered clay. Only three of them were made of sand mixed clay. Some of pottery vessels inner and outer surfaces were decorated with combed like instrument, while the others have such decoration only on the inner surfaces. The Iron Age assemblage is presented by two black potsherds and bowl sherd.

Most of archaeological evidence recovered from this trench refers to Chalcolithic period. These are bowls and jar.

The first group of jar is presented by five vessels. Jar was brown made of sand tempered clay. Rims of vessels were curved outwards (Fig. 1, 1).

The second group of pathos were made of grit tempered clay, dark red and well burnished. Outer surface and the rim of the vessel were red. There were traces

of black color and soot. Its body was swelling.

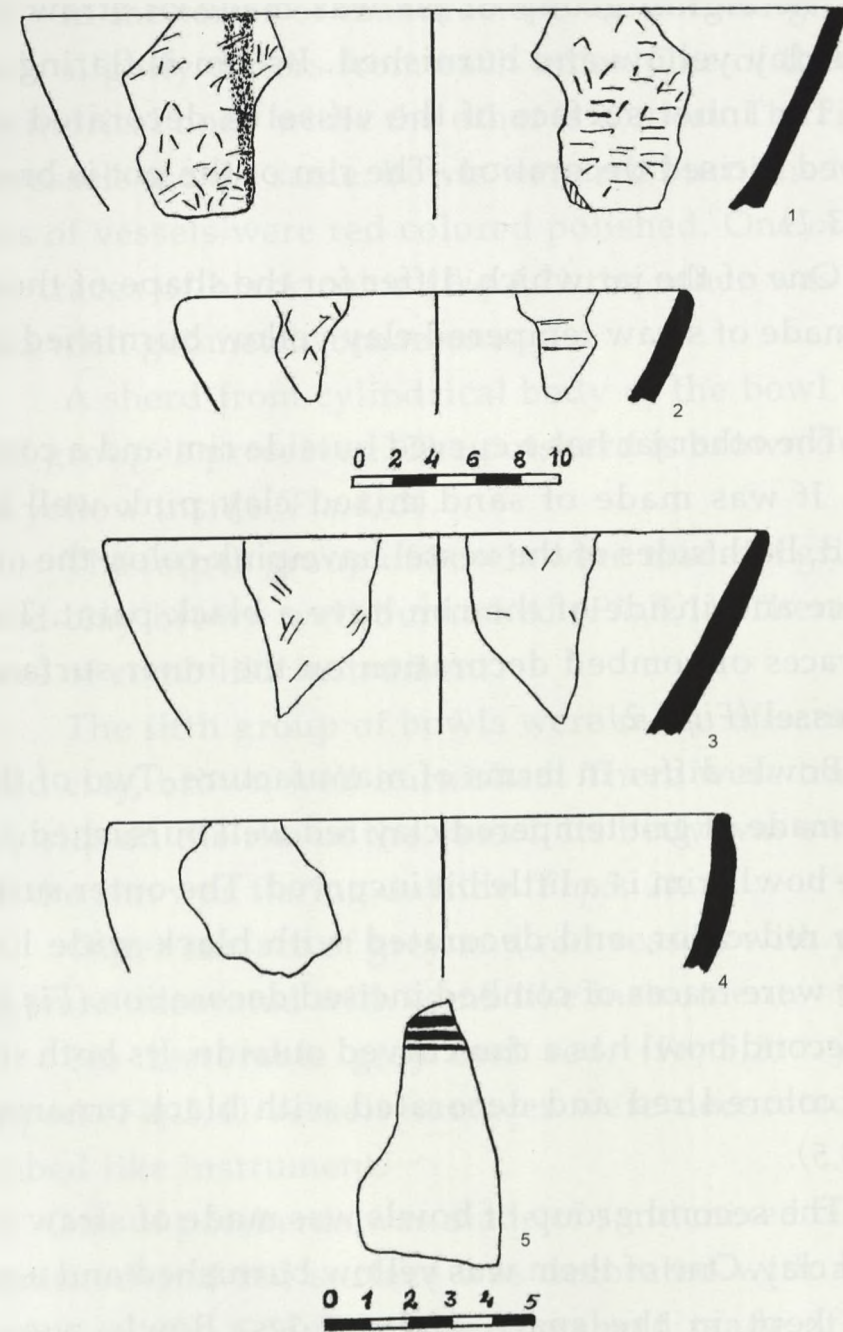
The third group of jar is made of broken stone tempered clay, well burnished and both surfaces were smoothed. The rim curved outwards its body was swelling (*Fig.1, 3*).

The fourth group of vessels were made of straw tempered clay well burnished, their rims curved outwards (*Fig.1, 4-5*). One of them contained straw and coarse sand mixed clay (*Fig. 1, 5*).

The fifth group of jar includes vessels with outwards curved rims and made of sand mixed clay. Inside of the pot was pink but the outer surface was brown. It differs for the shape of the rim.

The sixth group of jar was made of chopped straw tempered clay, yellow in color and well burnished. These jars have collar neck. Its rim curved outwards (*Fig. 2, 2*). The neck of the other jar is curved inside. It was made of straw mixed clay yellow burnished; both sides were covered with red paint (*Fig. 2, 3*). The rim of the pot is straight.

The seventh group of jar includes vessels made of straw mixed clay, yellow burnished. The outer surface and inside of the rim were covered with red paint. The rim of the vessel curved outside, and has a conical neck (*Fig. 2, 4*).

Şəkil - Рис. - Fig. 12

The eighth group of jar was made of straw tempered clay yellow and burnished. Its rim is flaring outside. The inner surface of the vessel is decorated with combed incised decoration. The rim of the pot is broken (*Fig. 3.1*)

One of the jar which differ for the shape of the rim was made of straw tempered clay yellow burnished (*Fig. 3,3*).

The other jar has a curved outside rim and a conical neck. It was made of sand mixed clay pink well burnished. Both sides of the vessel have pink color; the outer surface and inside of the rim have a black paint. There are traces of combed decoration on the inner surface of the vessel (*Fig.3,2*).

Bowls differ in terms of manufacture. Two of them were made of grit tempered clay red well burnished. One of the bowls rim is a little bit incurved. The outer surface had a red color, and decorated with black wide lines. There were traces of combed incised decoration (*Fig.3,4*). The second bowl has a rim curved outside. Its both sides were colored red and decorated with black ornaments (*Fig.3,5*).

The second group of bowls was made of straw tempered clay. One of them was yellow burnished and a grey layer kept in the space of its sides. Bowls were of swelling body (*Fig.4,1*).

In the terms of manufacture the second group of bowls slightly differs from each other. One of them has a cylindrical body while the other is conical. The rims of the vessels are the same. Bowls were red burnished. Both sides of vessels were red colored polished. One of them kept traces of black color (*Fig.4,2*) the other was decorated with geometric ornaments.

A sherd from cylindrical body of the bowl of the third group is preserved. The potsherd is brown outside and yellow inside (*Fig.4, 3*).

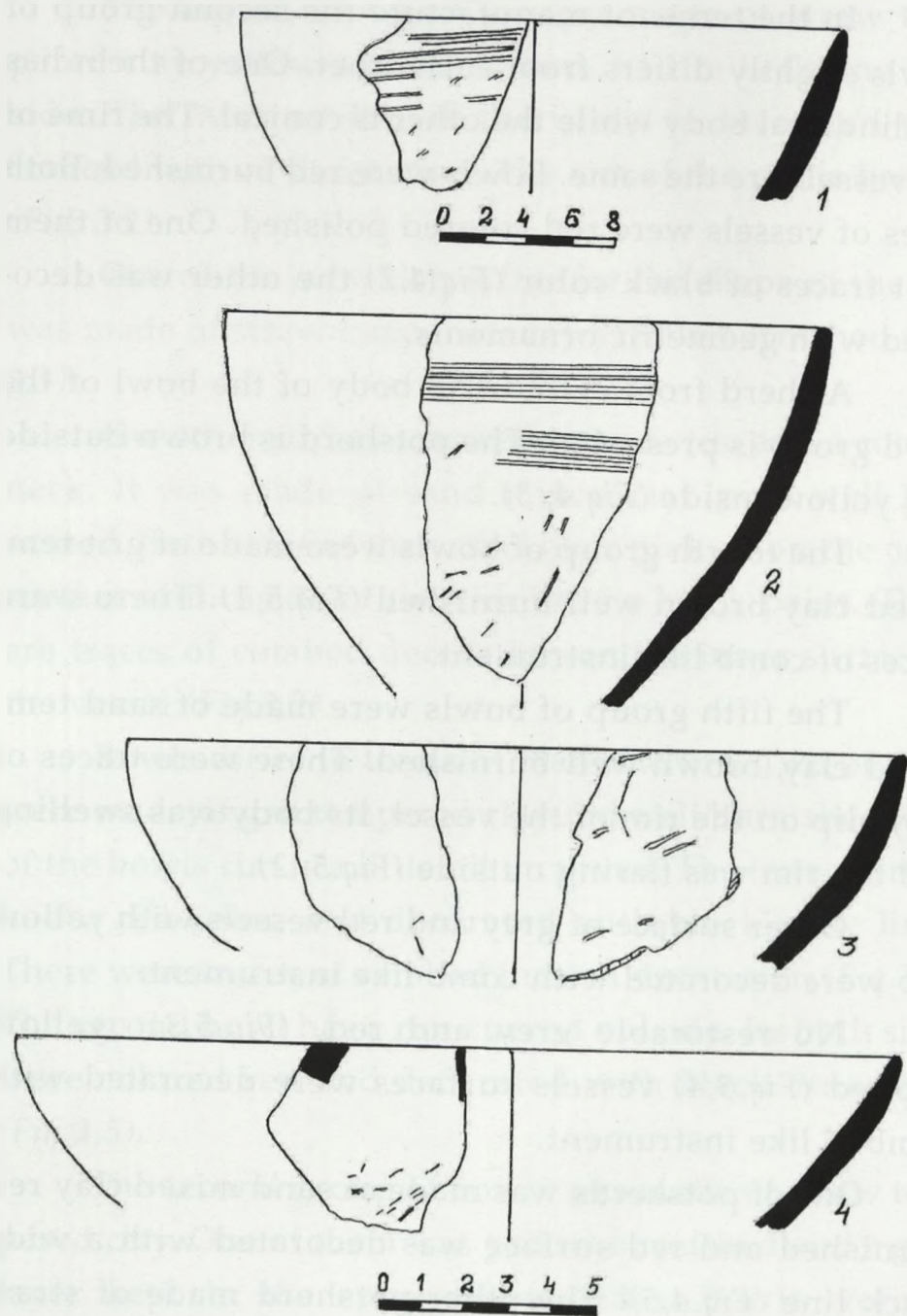
The fourth group of bowls were made of grit tempered clay brown well burnished (*Fig.5,1*). There were traces of comb like instrument.

The fifth group of bowls were made of sand tempered clay, brown well burnished. There were traces of grey slip on the rim of the vessel. Its body was swelling and the rim was flaring outside (*Fig.5, 2*).

Outer surface of grey and red vessels with yellow slip were decorated with comb like instrument.

No restorable grey and red, (*Fig.5,3*) yellow slipped (*Fig.5,4*) vessels surfaces were decorated with combed like instrument.

One of potsherds was made of sand mixed clay red burnished and red surface was decorated with a wide black line (*Fig.4,5*). The other potsherd made of straw tempered clay decorated with red pain (*Fig. 5,5*).

Şəkil - Рис. - Fig. 13

The area of the other trench was 5x4m. In the process of investigation an oval hearth and the remains of ashes were discovered in this area. Construction remains were not revealed there. The cultural layer was grey and consisted of stone mixed earth layer. In some places especially round the hearth there were red soft earth layers. It was impossible to establish plan of hearths because they were entirely pulled down. A large proportion of pottery assemblage recovered from this trench refers to Chalcolithic period, and a few pottery wares refer to Kura-Araz culture and Middle Age period. The Chalcolithic pottery wares were red and yellow. Three samples of dark grey and one brown potsherd were revealed there. Most of the pottery wares were made of straw tempered clay. Three samples have sand mixed fabric. As well as the first trench pottery wares of these trench characterized with red painted wares. Obsidian and flint tools were recovered from the excavation area (Fig.20).

A part of pottery surface material was painted. One of bowls has straw mixed fabric well burnished. Its rim curved inwards, Its body was swelling. Its slipped surface was decorated with wide lines (Fig.6,1).

Three samples of pottery wares were made of sand mixed clay well burnished and outer surface was cov-

ered with red paint decorated with black lines. These were sherds from jars and bowls (Fig.6, 2-4).

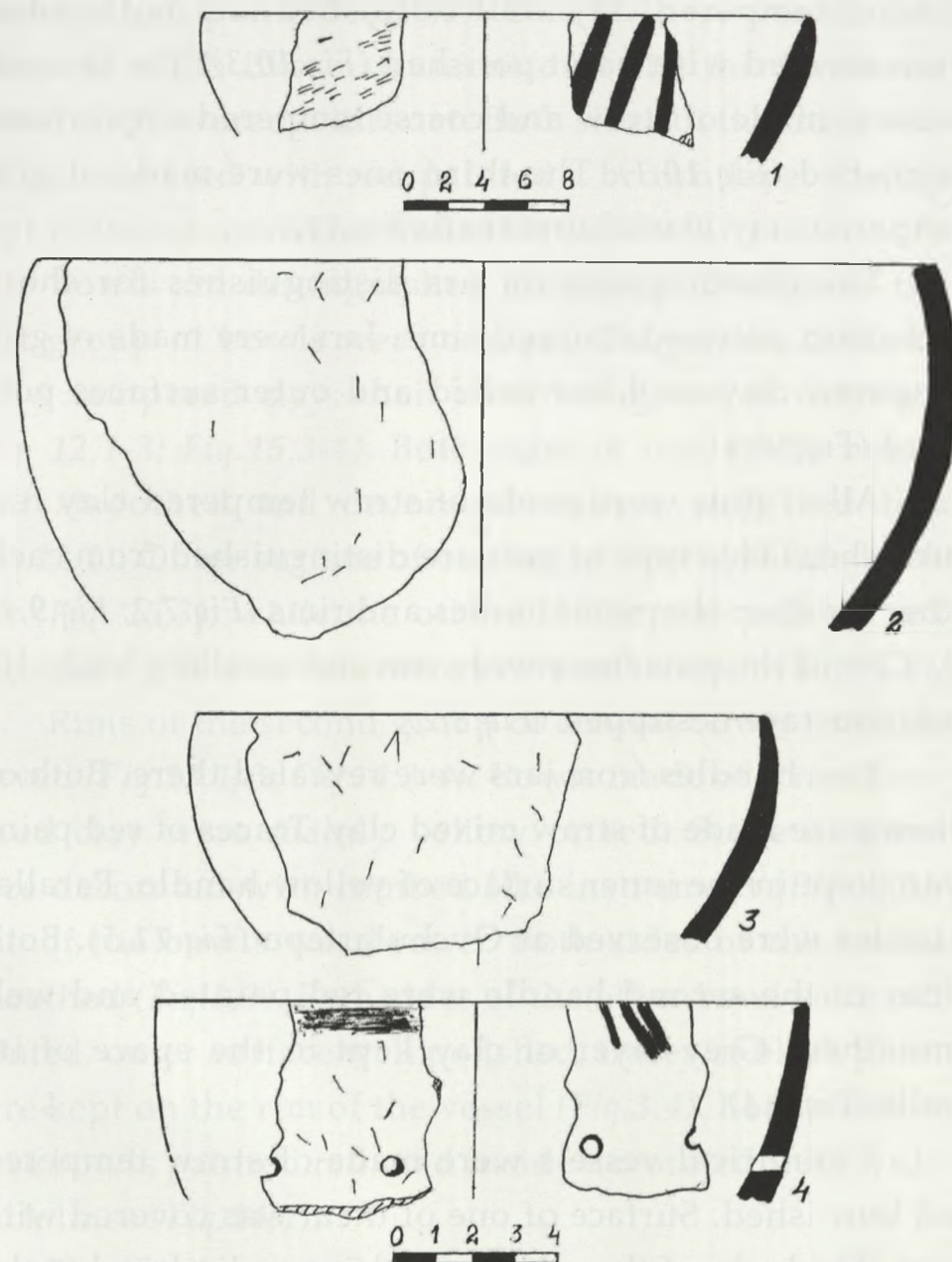
Pottery assemblage from the second trench consisted of bowls, jars and pots.

Interns of manufacture jars were different. The first group of jars was characterized with outwards curved rims and swelling bodies (Fig.7, 1,5; Fig.8,4-5; Fig.9,1). One of them made of coarse sand mixed clay both sides roughed. It was pale red stylistically original made. The upper part of the body was decorated with buta ornament. Traces of the same ornaments were kept on the rim of the vessel. Parallel decoration motives are observed at Ovchulartepe.

The other jars were made of straw tempered clay. They were red. Traces of yellow slip preserved on outer surface of one of the jars (Fig.9,1). Both sides of jars were smoothed. Outer surface of one of the jars was decorated with red paint (Fig.8,4). Rims of such vessels flared outside (Fig. 7,3). It was red well burnished.

The third group of jars was straw tempered clay red burnished and there were grey clay layer in the space of the walls. Their rims curved outwards and their both sides were smoothed (Fig.8, 1, 3; Fig.11,4). In archaeological literature this type of jars is known as Ubeid type.

This group includes jars with different necks. They are different for their shapes. One of the jars was made

Şəkil - Рис. - Fig. 14

of sand tempered clay well burnished and both sides were covered with paint polished (*Fig.10,3*). The second one was made of straw and coarse tempered clay brown burnished (*Fig.10,1*). The third ones were made of grit tempered clay black burnished (*Fig.11,1*).

The fourth group of jars distinguishes for short necks and outwards curved rims. Jars were made of grit tempered clay well burnished and outer surfaces polished (*Fig.10,4*).

All of pots were made of straw tempered clay red burnished. This type of pots are distinguished from each other for their shapes of bodies and rims (*Fig.7,2; Fig.9,2-3*). One of the pots has a wide rim and swelling body. Its outer surface is slipped (*Fig.8,2*).

Two handles from jars were revealed there. Both of them were made of straw mixed clay. Traces of red paint were kept in the inner surface of yellow handle. Parallel handles were observed at Ovchulartepe (*Fig.11,5*). Both sides of the second handle were red painted and well smoothed. Grey layer of clay kept in the space of its walls (*Fig.9,4*).

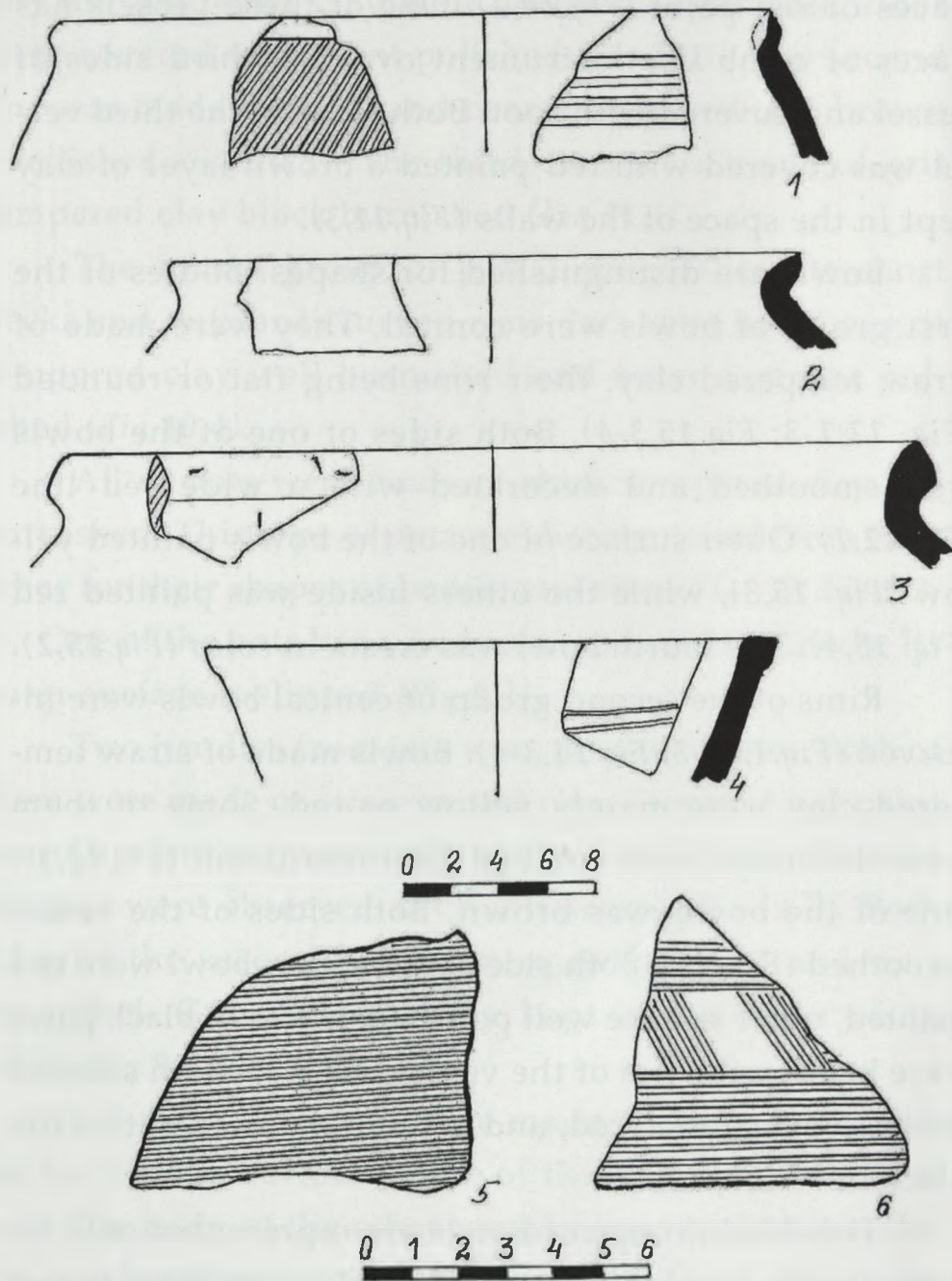
Cylindrical vessels were made of straw tempered red burnished. Surface of one of them was covered with soot. The body of the other vessel was cylindrical at the rim and swelling beneath the neck. Outer surface kept

traces of red paint (*Fig.10,2*). One of these vessels has traces of comb like instrument over the third sides of vessel and covered with soot. Both sides of the third vessel was covered with red painted a brown layer of clay kept in the space of the walls (*Fig.11,3*).

Bowls are distinguished for shapes. Bodies of the first group of bowls were conical. They were made of straw tempered clay; their rims being flat or rounded (*Fig. 12,1-3; Fig.15,3-4*). Both sides of one of the bowls well smoothed and decorated with a wide red line (*Fig.12,1*). Outer surface of one of the bowls painted yellow (*Fig. 15,3*), while the others inside was painted red (*Fig. 15,4*). The fourth bowl was cream in color (*Fig.15,2*).

Rims of the second group of conical bowls were incurved (*Fig.13,1-3; Fig 14,3-4*). Bowls made of straw tempered clay were mainly yellow or red. Some of them were decorated with combed like instrument (*Fig.13,1*). One of the bowls was brown. Both sides of the vessel smoothed (*Fig.3,1*). Both sides of the other bowl were red painted, outer surface well polished, traces of black paint were kept on the rim of the vessel (*Fig.3,4*). Both sides of these bowls painted red, and inside decorated with wide black lines (*Fig.14,1*).

The third groups of bowls are represented only by one sample. Bowl was made of sand tempered clay red

Şəkil - Рис. - Fig. 15

burnished and both sides smoothed (*Fig. 12, 4*). Its body was swelling and the rim incurved.

The fourth group includes only one sample. It was a yellow bowl made of straw tempered clay. Its body was swelling and rim incurved and flattened. Two round holes were drilled on the body/ Beneath the rim on the outer surface and inside kept black paint traces (*Fig.14,4*). Such vessels are called as "Sioni pottery" in archaeological literature. We consider it to be wrong. Besides vessels with sand mixed fabric some scientists refer to "Sioni pottery" vessels made of straw tempered clay too. It must be mentioned that great majority of this type of pottery revealed at sites in Azerbaijan were made straw tempered clay. But a sample from Khalaj is distinguished for being painted.

The fifth group of bowls has swelling bodies. Bowls were made of mixed clay red burnished and a grey layer of clay kept in the space of the walls (*Fig.14,2*).

The sixth group of bowls was made of straw mixed clay. It was well burnished and smoothed, both sides cream painted. Its rim was rounded, and body was cylindrical-conical shape (*Fig.15,1*).

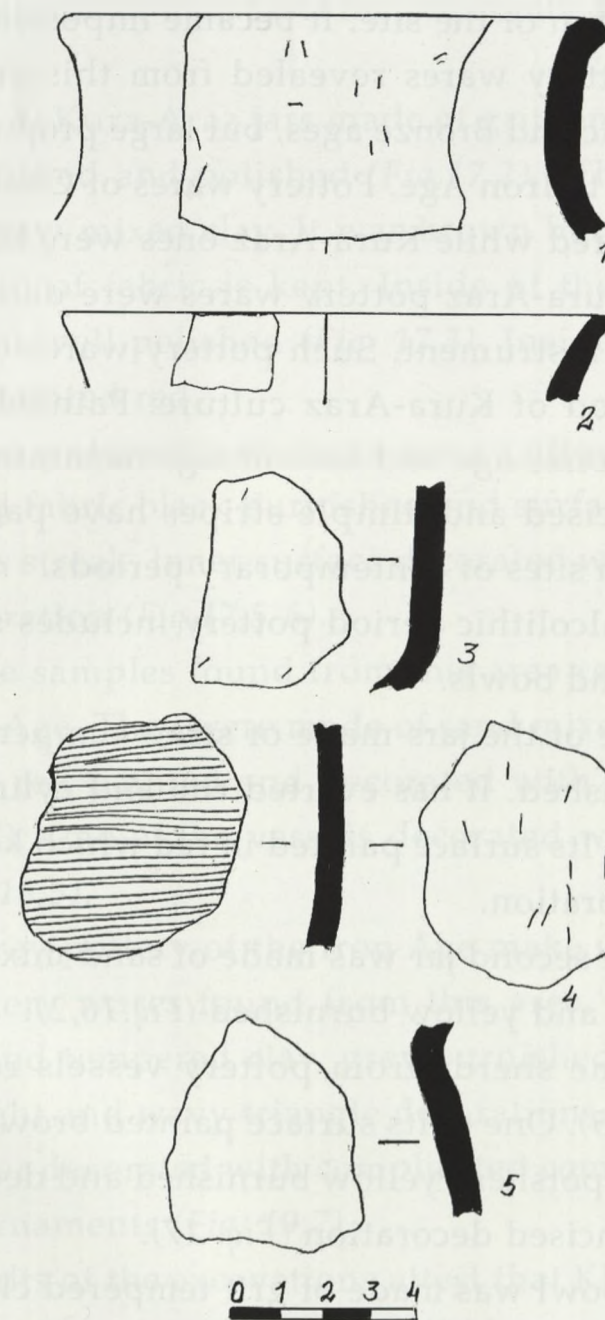
The seventh group of bowls were made of sand mixed clay brown burnished (*Fig.15,2*). Its body was swelling and got narrow by the rim. The rim was outwards curved.

In terms of color, manufacture technology and shape pottery wares revealed from this excavation area are close to assemblage from Ovchular-tepe. Some of them (2 or 3 samples) were decorated with combed incised decoration. Two grey potsherds referred to Kura-Araz culture were found at the excavation area. One of them was a potsherd made of straw tempered clay (Fig.15,5). The rests were no restorable potsherds.

A sample of painted potsherd referred to Middle Bronze Age was recovered at the excavated area (Fig.12,5).

One of yellow painted potsherds found from the cultural layer has Uruk type relief ornament.

The third trench was opened on the east part of the site occupying the area 3x3m (9 sq.m). The trench is located between old and new cemeteries. The cultural layer consisted of brown sand mixed earth layers. During excavations a stone construction was opened in the depth of 80 cm. But its main part left beyond the excavation area. Though excavations were carried out to a depth of 1,8m we could not establish precise stratigraphy of sequences. Archaeological evidence from cultural layers of Chalcolithic, Early and Middle Bronze Ages, Iron age were mixed up. According to information of villagers Moslem burials were there. Probably, cultural layers were mixed when burials were dig or during

Şəkil - Рис. - Fig. 16

re-occupation of the site. It became impossible to establish it. Pottery wares revealed from this area refer to Chalcolithic and Bronze ages, but large proportions were concerned to Iron Age. Pottery wares of Chalcolithic period were red while Kura-Araz ones were black. No restorable Kura-Araz pottery wares were decorated with comb like instrument. Such pottery wares occur in the early period of Kura-Araz culture. Painted pottery of Middle Bronze age and assemblage decorated with horizontal incised and dimple stripes have parallels from Nahchivan sites of contemporary periods.

Chalcolithic period pottery includes sherds from jars, pot and bowls.

One of the jars made of straw tempered clay and well burnished. It has everted rim and cylindrical neck (*Fig.16, 1*). Its surface painted in red which kept traces of black decoration.

The second jar was made of sand mixed clay well smoothed and yellow burnished (*Fig.16,2*).

Some sherds from pottery vessels re burnished (*Fig.16, 3-5*). One of its surface painted brown (*Fig.16, 3*). The other potsherd yellow burnished and decorated with combed incised decoration (*Fig. 17*).

A bowl was made of grit tempered clay grey burnished. Its body is swelling rims edges are rail-shaped

(*Fig. 17,4*). Inside of the vessel incised combed decoration is kept.

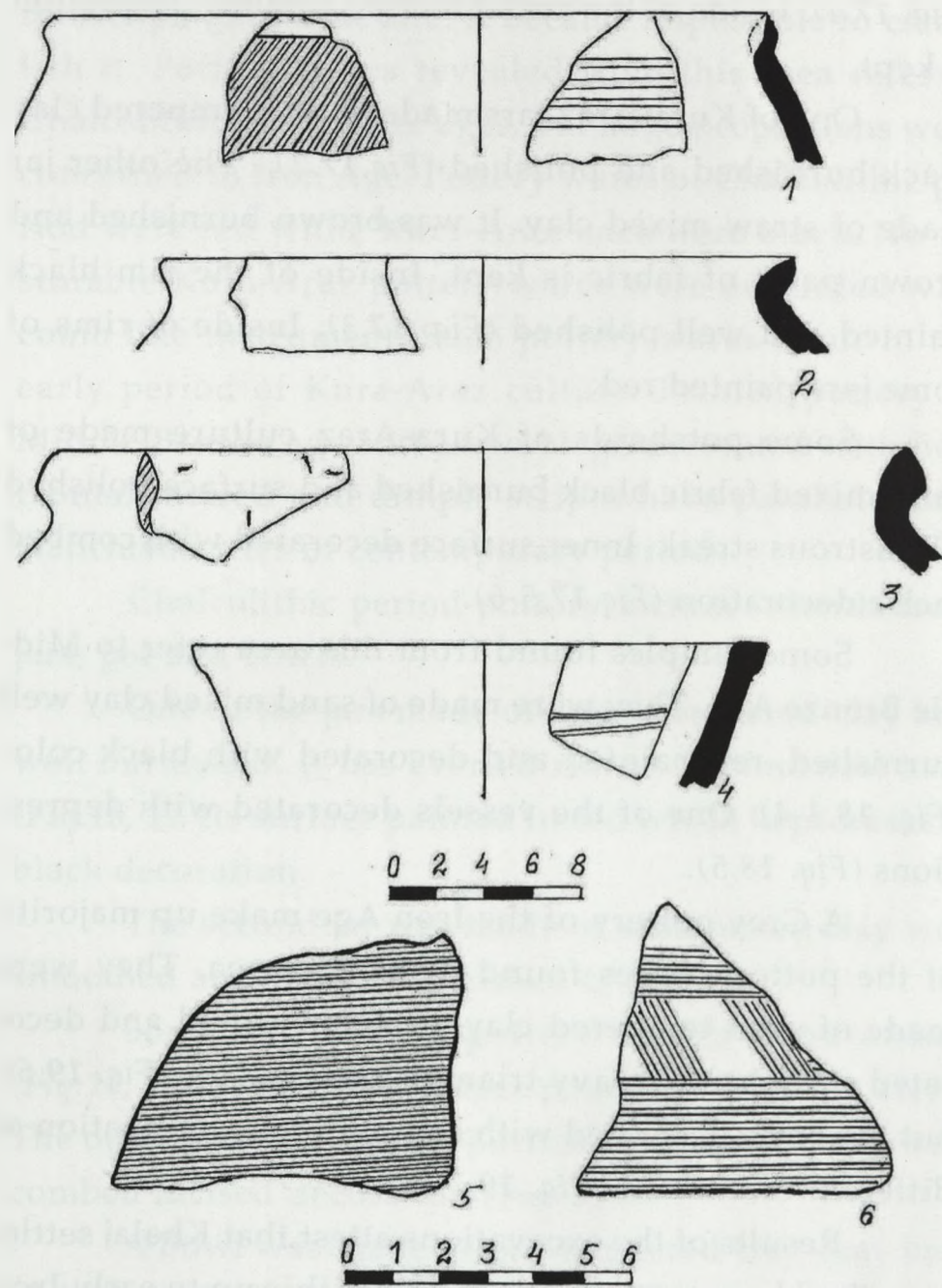
One of Kura-Araz jars made of grit tempered clay black burnished and polished (*Fig,17.2*). The other jar made of straw mixed clay. It was brown burnished and brown paint of fabric is kept. Inside of the rim black painted and well polished (*Fig. 17,3*). Inside of rims of some jars painted red.

Some potsherds of Kura-Araz culture made of sand mixed fabric black burnished and surface polished till lustrous streak. Inner surface decorated with combed incise decoration (*Fig.17,5-6*).

Some samples found from this area refer to Middle Bronze Age. They were made of sand mixed clay well burnished, red painted and decorated with black color (*Fig. 18,1-4*). One of the vessels decorated with depressions (*Fig. 18,5*).

A Grey pottery of the Iron Age make up majority of the pottery wares found from this area. They were made of sand tempered clay, grey burnished and decorated straight and wavy triangle decorations, (*Fig. 19,6*), but the other decorated with complicated combination of different ornaments (*Fig. 19,7*).

Results of the excavations attest that Khalaj settlement had been settled since Chalcolithic up to early Iron

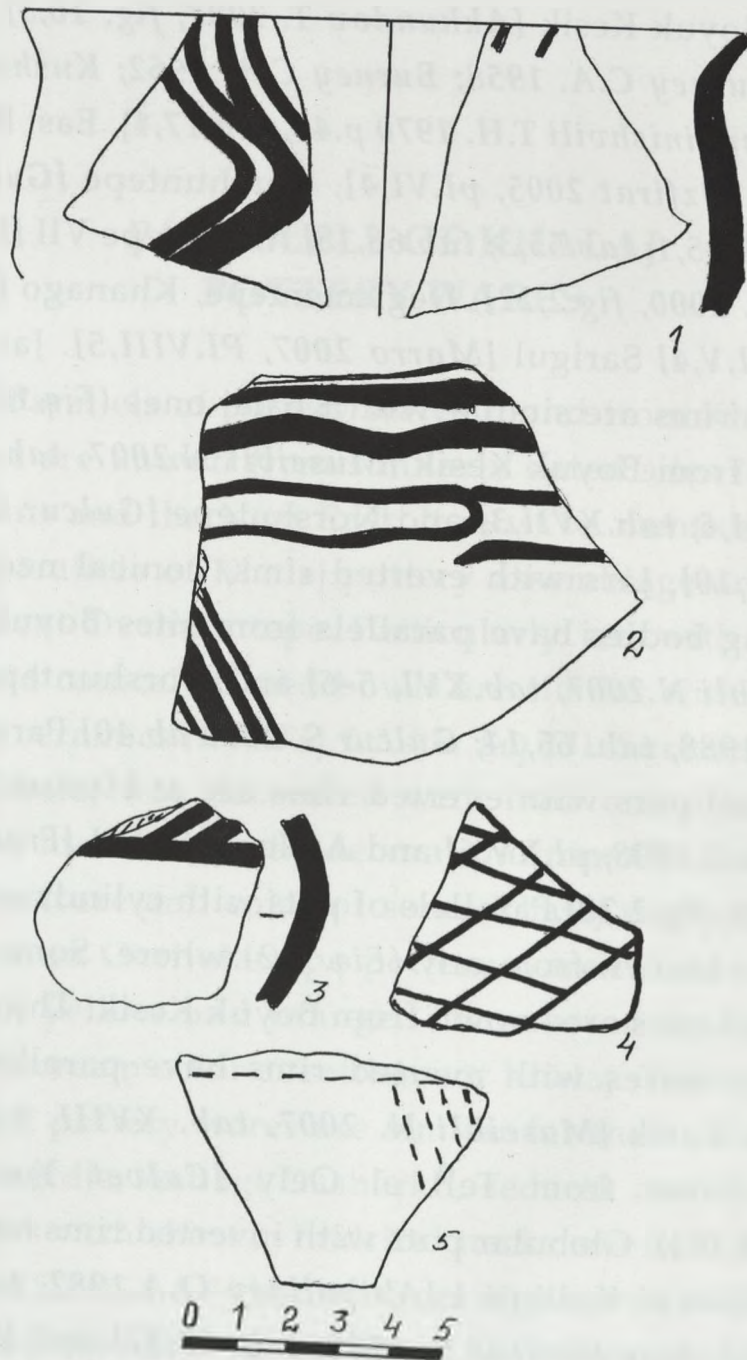
Şəkil - Рис. - Fig. 17

Age. Pottery wares of Chalcolithic period are parallel with the evidence discovered at settlements in Arpachay valley like Ovchular-tepe, Ashsgi Dasharkh, Shortepe. There are some parallels from Sederek. Parallel evidence is known in other regions in Azerbaijan, Urmia basin and East Anatoly. Though as it has been mentioned, pottery wares from the settlement are distinguished for their characteristics especially for painted vessels. That is why this pottery ware we call "Khalaj ceramics".

PARALLELS OF KHALAJ POTTERY WARES

Parallels of pottery wares found from Khalaj settlement are known from similarly dated sites in South Caucasus and the Near East. It must be mentioned that close parallels of Khalaj pottery assemblage are at the settlement Ovchulartepe. Particularly, jars with everted rims and conical shaped bowls are similar with Ovchulartepe ceramics (look *Fig.1,2,4,5; Fig.13*). Surface of a jar from Khalaj was decorated with buta ornament (*Fig. 7,1*). It is identical to the decoration from Ovchulartepe. Manufacture and color of some Khalaj wares are also identical to Ovchulartepe pottery wares. Color ranges between yellow and orange. There are a few pottery wares of cream color at settlement Khalaj. These groups of Khalaj pottery wares are similar for their color with Arabyengidja, Ashagi Dasharkh, sederek and Shortepe ones. Jars with short cylindrical necks, everted rims are (*Fig. 7, 1,5; Fig. 8,4-5*) known from Kultepe I [*Abibullaev O.A. 1982, tabl.IX,1-4*], Leylatepe [*Akhundov T. 2007, fig.*

10, 7], Boyuk Kesik [*Akhundov T. 2007, fig. 16,3*] Yanik Tepe [*Burney C.A. 1958; Burney C.A. 1962; Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H. 1970 p.45, tab.17,4*], East Beyazit [*Marro, Ozfirat 2005, pl.VI,4*], Norshuntepe [*Gulcur S. 1988, tab.15,1; tab.55,3; tab.66,18*] Arslantepe VII [*Frangipain M. 2000, fig.2,22*], Degirmentepe, Khanago [*Marro 2007, pl.V,4*] Sarigul [*Marro 2007, Pl.VIII,5*]. Jars with everted rims are similar with Khalaj ones (*Fig.16,1*) are known from Boyuk Kesik [*Museibli N.2007, tab. XII,7; tab.XIII,6; tab.XVII,3*] and Norshutepe [*Gulcur S. 1988, tab. 65,10*]. Jars with everted rims, conical necks and swelling bodies have parallels from sites Boyuk Kesik [*Museibli N.2007, tab.XVI, 5-6*] and Norshuntepe [*Gulcur S. 1988, tab. 65,14; Gulcur S. 2000 ab.40*]. Parallels of biconical pots with everted rims are at Horum Hoyuk [*Marro C.1998, pl.XV,6*] and Arslantepe VII [*Frangipain M. 2000, fig.2,20*]. Parallels of pots with cylindrical necks are not known from any (*Fig. 7,2*) where. Some distinguished ones are known from Boyuk Kesik. Thin walled pottery wares with everted rims have parallels from Boyuk Kesik [*Museibli N. 2007, tab. XVIII, 1,3,6,7,8*], Uruk layer from Tell el Oely [*Calvet Yves 1991. pl.XVI,171*]. Globular pots with inverted rims have their parallels at Kultepe I [*Abibullaev O.A.1982, tab.IX,7*], Norshuntepe [*Gulcur S. 1988, tab. 63,17*] and Ilantashe

Şəkil - Рис. - Fig. 18

[Marro C. 2007, pl.IX,6]. Similar vessels are known from Uruk layer Tell-el-Oelly [Calvet Yves 1991, pl.XIV, 141].

There are two different handles at Khalaj. One of them has a parallel discovered at the late Chalcolithic sites Ovchulartepe and Norshuntepe (Fig. 7,2). 11,5). The second pierced oval lug handle recall Uruk handles on vessels refer to Chalcolithic period.

Bowls make up majority of Khalaj pottery wares. This type of vessels is widely distributed at Chalcolithic sites. Parallel conical bowls with rounded rims are known from Ovchulartepe [Marro C., Bakhshaliyev V. Ashurov S, 2009, pl.VII, 1-2], Yanik tepe [Burney C.A. 1962, p.137; Burney C.A. 1964, p.57; Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H. 1970, tab.17, 1-2], Geoy tepe [Brown T.B. 1951, pp.21-22, fig.4-5; Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H., 1970 p.16,10], Boyuk Kesik [Museibli N. 2007, tab. I, 2-5], Leylatepe [Narimanov I.G. Akhundov T.I., Aliev N.G. 2007, fig.IV, 21], and from sites in East Anatoly [Marro C. 2005, pl.II, 1-4]. Some bowls have inverted rims and cylindrical shape. This type of bowls have parallels from Yanik tepe [Burney C.A. 1962, p.137; Burney C.A. 1964, p.57; Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H. 1970, tab.17, 1], Geoy tepe [Brown T.B. 1951, p.22, fig.5, 354; Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H., 1970 p.16,11], Norshuntepe [Gulcur S. 1988 tab. 61, 6, 13],

Oylum Hoyuk [Ozgen et al.1999, pl.17,3], etc. Conical bowls with flattened rim recall parallel ones from Norshuntepe [Gulcur S. 1988 tab. 44,7; Gulcur S. 1988 tab. 57,7] and Ubeid III Tell-el-Oelly [Marc. Lebeau 1985, pl.VIII].

Bowls with everted rims have parallels from Arslantepe [Frangipain M. 2000, fig.2,12].

There are two holes on one of the bowls ((Fig. 7,2. Fig.14,4). There is only one sample. Traces of black paint are beneath the rim. The inner surface was decorated with parallel lines. A pottery vessel of yellow straw mixed clay has paint direct on its surface. Parallel vessels with hole are known from Boyuk Kesik [Museibli N. 2007, tab. XXIII, 1-9], Kechili [Narimanov I.G. 1987, Tab. 35,1,11], sites in South Caucasus [Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H. 1970, p.42,tab.15] and East Anatoly. They have parallels from Ashtepe [Marro C. and A.Ozfirat 2005, pl.III, 3], Norshuntepe [Gulcur S. 1988 tab. 39,10], etc. the early samples of parallel drilled vessels are at Neolithic sites in Anatoly. We consider it to be wrong to call such kind of vessels as "Cioni ceramics" and settlements like "Late Sioni Ware site" [Kiguradze T. 2000]. It was a reason of false opinions while investigating archaeological evidence. Typical "Cioni wares" are a few in southern regions of Caucasus. Pottery assemblage of

this region has straw tempered fabric, distinguished for being yellow and red.

There is finger nail relief ornament on surface of the pottery ware. Parallel decorations are known from pottery wares in Shomutepe and Gargalartepe [Narimanov I.G. 1987,Tab.10, Tab.27,2]. Pottery vessels with relief decorations are also known from Kultepe I [Abibullaev O.A. 1982,tab.X,13]. But they are distinguished for relief decorations from Ovchulartepe and Norshuntepe.

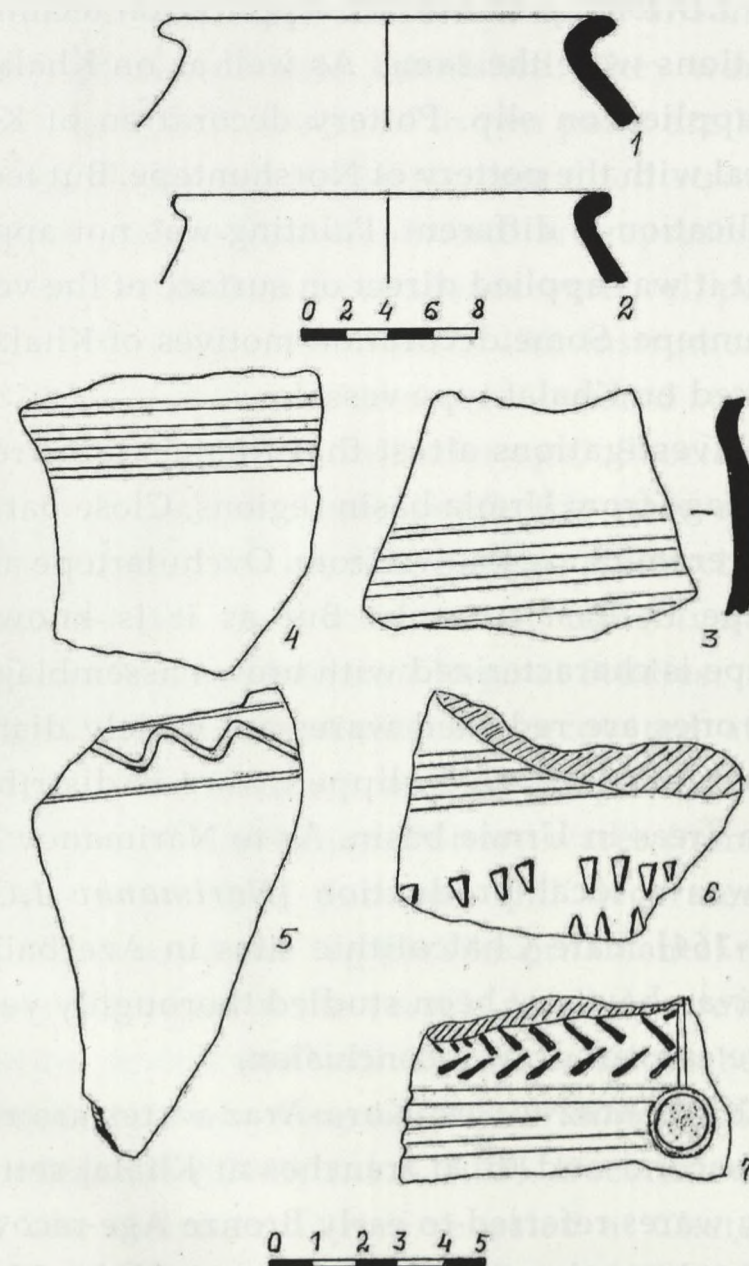
Parallel bowls with swelling bodies (Fig. 14,2) are known from Kultepe I [Abibullaev O.A. 1982,tab.X,11] and Norshuntepe [Gulcur S.1988,tab.47,15; tab.49,4]. Cylindrical-conical bowls (Fig.15,1) have parallels from South Caucasus [Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H. 1970, tab.15,2] and Norshuntepe [Gulcur S. 1988 tab. 61,7].

Cylindrical vessels have parallels in Gurudere at Mugan region in Azerbaijan [Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H. 1970, tab.13, 13] and Kultepe I in Nahchivan. But Khalaj vessels are no restorable and that is why it is impossible to say more about them.

There is a few vessels decorated with combed incised ornaments at Khalaj. These are seven samples and in terms of manufacture they differ each other (Fig.2,5;

Fig.4,1,3,4; Fig.16,4). Some of combed incised decorations were made rough while the others with a thin instrument. We consider that decoration of vessels was not done to make even surface of vessels.

A considerable part of pottery wares of Khalaj ceramics are painted. These are jars and bowls. They can be divided into two groups according to techniques of painting. The even surfaces of first group vessels painted with black or brown paint. Decoration consists of straight and wavy lines (Fig. 5,5; Fig.12,1; Fig.8,4; tab.4,5). Polished surface of the second group of vessels painted with black and brown paint on red surface (Fig. 1,2; Fig.3,2,4,5; Fig.4,2; Fig.6,1-4; Fig.13,4; Fig.14,1). It must be mentioned that pottery wares referred to this group made of clay without any mixture, painted red polished. There are two samples at Khalaj (Fig.7,1; Fig.14,4). Though Khalaj pottery wares have parallels with Geoy tepe (Urmia basin), decoration motives are different. Pottery vessels which have paints over slip are also found at Geoy tepe. One can compare it with Yanik tepe wares. Wide lines like Khalaj ones are known on Yanik tepe vessels. Decoration motives of Khalaj wares differ from those in Tilkitepe and Tekhut which located close to it. Some decoration motives of Khalaj wares have parallels from sites in Mil steppe, especially from Kebirli [Nari-

Şəkil - Рис. - Fig. 19

manov I.G.1987, p.40 tab.37]. Application techniques of decorations were the same. As well as on Khalaj wares paint applied on slip. Pottery decoration of Khalaj is identical with the pottery of Norshuntepe. But technique of application is different. Painting was not applied on slip but it was applied direct on surface of the vessels in Norshuntepe. Some decoration motives of Khalaj wares are traced on Khalaf type vessels.

Investigations attest that Khalaj wares resemble assemblage from Urmia basin regions. Close parallels of Khalaj ceramics are known from Ovchulartepe and Norshuntepe in East Anatoly. But as it is known Norshuntepe is characterized with brown assemblage while Khalaj ones are red. Red wares are widely distributed also at Yanik tepe. Red slipped ware is distributed at eastern areas in Urmia basin. As to Narimanov I.G. red ware was a local production [*Narimanov I.G. 1987, pp.163-164*]. Late Chalcolithic sites in Azerbaijan and Nahchivan have not been studied thoroughly yet that is why we can not draw a conclusion.

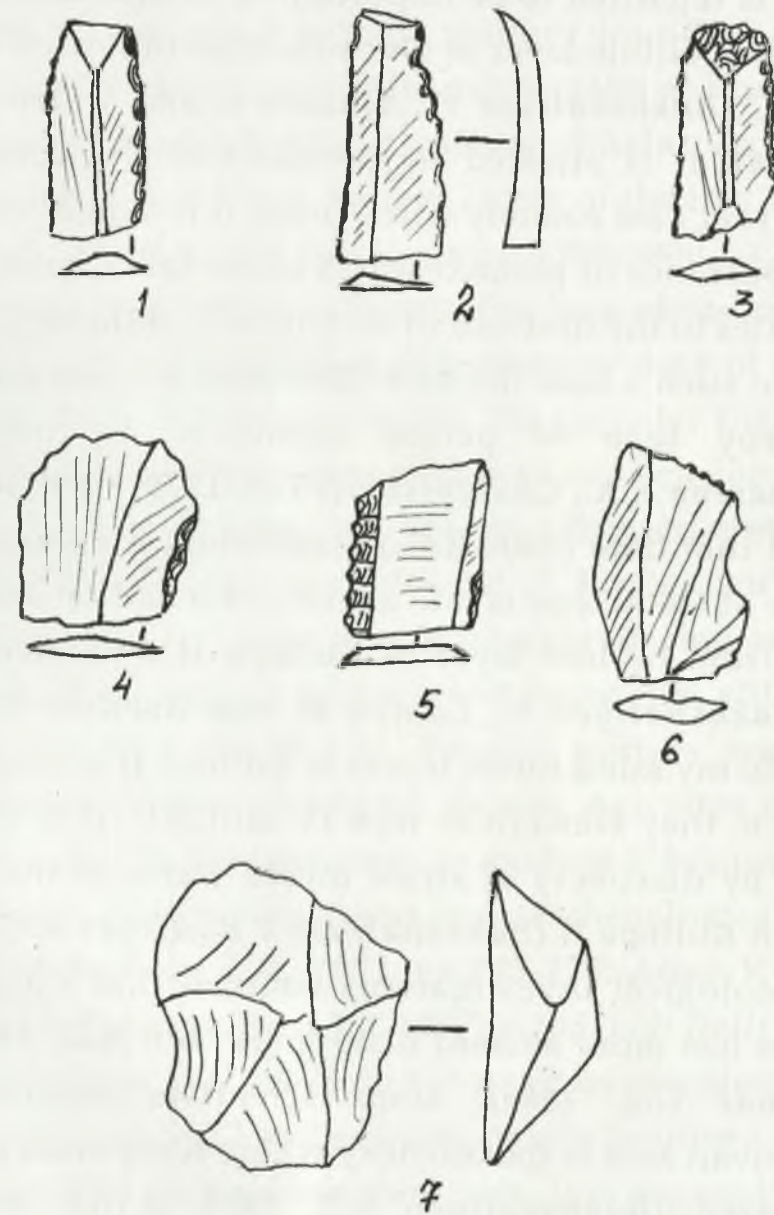
Kura-Araz wares. Kura-Araz wares are revealed at the second and third trenches at Khalaj settlement. Pottery wares referred to early Bronze Age recovered at the second trench made of sand tempered clay black burnished. One of them made of straw mixed clay (*Fig.15,5*).

Pottery wares from the third trench made of sand tempered clay black and grey burnished. They were well polished (*Fig.17,2-3*). Traces of brown paint are kept on the surface of the jar. Its fabric contained straw (*Fig. 17,3*). Pottery wares from this trench are represented by sherds. Outer surface of these sherds were well polished but inside decorated with combed like instrument (*Fig. 17, 5-6*). Proto-Kura-Araz wares are recovered at Kultepe II, Makhta, Kultepe I, Ovchulartepe, Shortepe and Pusyan in Nahchivan. Some potsherds were red burnished but others were grey burnished. This archaeological evidence are demonstrated at nahchivan State Museum and Sharur Musem of Reginal Studies.

Proto Kura-Araz wares are recovered at early Broze Age sites Garagaji and Djuttepe in Mugan-Garabakh area in Azerbaijan. Pottery wares found from these sites were black polished and decorated with combed like instrument. Nipple like ornamental ribs encircled outer surface of the vessels recall decorations of Chalcolithic period and indicate the relations between Chalcolithic and Kura-Araz wares [*Narimanov I.G. 1987, p.137; Cafarov H.F.2000, tab.8, 5,11*]. Decorations with combed like instrument were revealed at Chetenly in East Anatoly [*Marro C. and A.Ozfirat 2005, pl.IV, 3,4*] and Ziyaret tepe [*Marro C. and A.Ozfirat 2003, pl.V*].

Some subjects of this problem were touch up in archaeological literature [Marro C. 2008, pp.14-15]. As it has been mentioned this type of wares were revealed at some sites in South Caucasus. Though Kura-araz wares with some characteristic features of Chalcolithic wares were recovered at numerous sites, but some problems of these cultures have not been yet solved. Archaeological evidence confirms relations between these cultures. It is obvious that the area where proto Kura-Araz culture occurred is the same area of Kura Araz culture appeared.

Chronology. There are not radio carbon analyses for establishment of the date of Khalaj settlement. That is why we take into consideration results of comparative analyses. History of ancient sites in South Caucasus was clarified for several times because Halaf type wares recovered at Kultepe I previously dated to IV mill. B.C.[Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H. 1970, tab.51], but now dates to VI mill. B. C. The last period of Halaf culture was dated to V mill. B. C. by Mellart [Mellart J. 1975, p.135]. He came to such conclusion in the result of radio carbon analyses and new sites discovery. We know that sometimes the results of radio carbon analyses don't coincide to date as equipments can not establish precise date [Narimanov I.G.1987, p.131]. Nowadays new radio carbon dates are used for the establishment of sites

Şəkil - Рис. - Fig. 20

dates. In this meaning radio carbon dates for Ovchular-tepe is regarded to be important. C 14 analyses taken from Chalcolithic layer at Ovchular-tepe indicated 4300-4000 B.C. [Bakhshaliyev V., Ashurov S. and Marro 2009, pp.55-56]. It is attested by parallels of Ovchular-tepe wares from East Anatoly sites. Today it is suggested that the appearance of painted wares in the late Chalcolithic sites dates to the first half of IV mill. B. C. [Marro C.2008, p.17]. In such a case the date 3200-3150 B.C. established for Geoy tepe M period seems to be incorrect [Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H. 1970, p.49]. It is regarded that date (2400 B.C.) established for Kura-Araz culture at Geoy tepe is late as the radio carbon analyses taken from the low layer at Kul-tepe II indicated 3335 B.C. [Bakhshaliyev V., Lauren R. and Ashurov S 2009, p.84]. To my mind lower layers at Kul-tepe II are more ancient i.e. they concern to mid IV mill.B.C. It is also attested by discovery of straw mixed wares at the lower layer in Kul-tepe II [Bakhshaliyev V.B., Aliyev V.G.1989]. Archaeological investigations confirm that Kura-Araz culture has more ancient history [Seidov A.G. 1993; Ismailzade G.S. 2008]. Some scientists suggest that Nahchivan area is the territory where Kura-Araz culture appeared [Bakhshaliyev V.B. 1997, p.103; Ashurov S.2005,p.55; Seidov A. Bakhshaliyev V.B 2009, pp.47-58].

Appearance of painted pottery in Caucasus archaeology has been connected with the Khalaf-Ubeid world. To my mind painted pottery found at the late Chalcolithic sites in Nahchivan especially at Khalaj indicate relations with Ubeid culture. Khalaj wares kept traces of Uruk culture. Pottery wares of the late Chalcolithic period at Khalaj can be dated 4300-3800 B.C. on the basis of comparative analyses. The lack of radio carbon dates makes it impossible to determine date of appearance of Proto-Kura-Araz wares. We consider that future studies of Nahchivan sites enable to answer questions.

Middle Bronze Age wares. Painted pottery of middle Bronze Age is recovered at Khalaj settlement. Pottery ware is made of grit tempered clay red burnished. They are red painted and decorated with black paint (Fig.12,5; Fig.18,1-5). Parallel pottery wares are widely distributed in middle Bronze Age sites in Azerbaijan and it is not necessary to analyze it because there is enough information about in in archaeological literature [Abibullaev O.A. 1982, pp.145-178; Aliev V.G.1991, pp.6-115; Bakhshaliyev V.B 1997pp.105-110; Belli Oktay, Bakhshaliyev Veli 2001]. But it must be mentioned that since the end of III millennium painted pottery culture went on till I on Nakhichevan area. It is attested by C14 analyses taken from late layers at Kul-tepe II that the

middle bronze age started since the end of III millennium. The analyses of charcoal taken from the second layer at Kultepe II established 2561-2346 B.C. [Bakhshaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p.84]. It is also confirmed by radio carbon analyses from other sites [Belli Oktay, Bakhshaliyev Veli 2001, pp.70-71].

Early Iron Age wares. Early Iron Age wares were recovered from the third trench (Fig 19, 1-7). They were made of grit tempered clay grey burnished and decorated with incised ornaments. Parallel wares are known from Early Iron Age sites in Nahchivan [Bakhshaliyev V.B.2002]. Such wares dates with the beginning of I millennium B.C.

CONCLUSION

Investigations attest that Nahchivan area is rich in archaeological sites and this land has an ancient history. For the first time in South Caucasus Chalcolithic site was revealed at Kultepe I. After it a great number Chalcolithic sites have been opened in Azerbaijan and South Caucasus [Kushnareva K.X., Chubinishvili T.H. 1970; Narimanov I.G.1987]. Study of archaeological sites in Nahchivan attest that cultural relations of this area with Mesopotamia and the Near East have ancient roots. Painted wares found in Neolithic and Chalcolithic layers at Kultepe I, confirm that the relation with the ancient agricultural centers of Mesopotamia existed at VII-VI mill. B.C. Pottery wares recovered from settlement Khalaj attest that cultural relations with Mesopotamia were not restricted only with the early agricultural cultures. They went on subsequent periods too. It is confirmed by discovery of Ubeid-Uruk type of wares at settlement Khalaj. Study of Khalaj wares established that it was connected with Urmia basin sites as well as Mil-Garabakh steppe and settlements in East Anatoly. But Khalaj wares

especially painted pottery is distinguished for characteristic features. Scientists suggest that the appearance of painted pottery at sites in Azerbaijan occurred because of relations with cultural centers of Mesopotamia. Some scientists suggested that it was connected with migration of Mesopotamia population to the north to Azerbaijan territory [Akhundov T. 2007; Narimanov I. G., Akhundov T.I. Aliev H.G. 2007; Guliev F. 2005]. It is beyond doubt that migrations influenced on cultural development of Chalcolithic culture in Azerbaijan. Investigations confirm that ancient cultures of Mesopotamia influenced on cultures in Azerbaijan and the results of this influence were different and local cultures had their own ways of development. In this meaning Khalaj wares with its characteristic features distinguish from adjacent sites as well as Nahchivan sites and there appeared synthesis of different cultures. We consider that Khalaj can be regarded as a point where ancient cultures of Azerbaijan and Mesopotamia crossed. It's a settlement which reflect characteristic features of different cultures has a vital role for study of cultural historic processes of the late Chalcolithic period as well as ancient history of Nahchivan. According to preliminary investigations Khalaj was a seasonal settlement.

Ə D Ə V İ Y U A T

- Абибуллаев О.А.** *Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР.* Баку: Элм, 1982.
- Алиев В.Г.** *Новые археологические исследования памятников энеолита и бронзы Нахичеванской АССР /АЭИА.* Баку: Элм, 1986, с. 5-11.
- Алиев В.Г.** *Культура эпохи средней бронзы Азербайджана.* Баку: Элм, 1991.
- Əliyev V.H.** *Sədərək eneolit yaşayış yeri. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, N 2: 61-67.*
- Алиев Н.Г.** *Керамика эпохи энеолита из поселения Овчулартепеси /Тезисы докл. Всесоюз. археолог. конф.* Баку: Элм, 1985, с. 54.
- Алиев Н.Г.** *Сведения об энеолитическом поселении Халадж /Тезисы. докл. конф. Великий Октябрь и развитие археолог. и этнограф. науки в Азербайджане.* Баку: Элм, 1988, с. 12.
- Алиев Н. Нариманов И.** *Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита.* Баку: Agridag, 2001.
- Akhundov T.** *Sites de migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie. Sous la direction de Bertille Lyonnnet. Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millenaires avant notre ere).* Paris: CNRS EDUTIONS, 2007, p. 95-121.

- Ахундов Т.М., Махмудова В.А.** Южный Кавказ в кавказско-переднеазиатских этнокультурных процессах IV тыс. до н.э. Баку, 2008.
- Aşurov S.H.** *Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası.* Bakı: Elm, 2002.
- Aşurov S.H.** *Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar.* Bakı: Nefta-Press, 2003.
- Ашуров С.** Нахчыван-Урмия-Ван: проблемы эпохи ранней бронзы // *Археология, этнология, фолклористика Кавказа.* Баку: Нурлан, 2005, с.55-56.
- Bakhshaliyev V.B.** *Naxçıvan arxeolojisi / The Archaeology of Nakhichevan.* Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1997.
- Бахшалиев В.Б., Алиев В.Г.** Об одном хозяйственно-бытовом комплексе из Кюльтепе II. Доклады АН Азерб.ССР, 1989, с. 56-60.
- Baхşəliyev V.B.** *Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti.* Bakı: Elm, 2002.
- Baхşəliyev V.B.** *Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri,* 2007, № 1, s. 54-60.
- Bakhchaliyev V., Ashurov S. and Marro C.** *The excavations of Ovçular Tepesi (2006-2008): First result and new perspectives.* In *Azerbaijan – Land between East and West,* Baku, 2009, p.55-62.
- Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S.** *The chronology of Kura-Araks sites: 2006 Excavations at Kültepe II and Maxta I.* In *Azerbaijan – Land between East and West,* Baku, 2009, p.82-87.
- Brown T.B.** *Excavation in Azerbaijan 1948.* London, John Murray, 1951.

- Burney C.A.** *The Excavations at Yanıç Tepe Azerbaijan 1961. Second preliminary Report // Iraq, 1962, vol. XXIV,* p.2, p.134-152.
- Burney C.A.** *The Excavations at Yanıç Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report // Iraq, 1964, vol. XXVI,* p.1, p.57-61.
- Belli Oktay, Baхşəliyev Veli.** *Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nahchivan Region.* Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.
- Cəfərov H.F.** *Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı I minilliyin əvvəlində.* Bakı: Elm, 2000.
- Calvet Yves.** *Un niveau de la period Uruk a Tell El' Oueili. Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot.* Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991, p.159-209.
- Исмаилзаде Г.** Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Нафта-пресс, 2008.
- Сеидов А.Г.** Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани. Баку, Билик, 1993, 164 с.
- Сеидов А.Г.** Раннебронзовая культура Нахчывана., Воронеж, 2002, 200 стр.
- Seyidov A.Q.** *Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə.,* Bakı, "Elm", 2003, 339 səh.
- Seyidov A., Baхşəliyev V.** *Ərəbyengicə.* Bakı : Nurlan, 2009.
- Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н.** Древние культуры Южного Кавказа. М. - Л.: Наука, 1970.
- Гулиев Ф.** Урукская керамика Южного Кавказа // *Археология, этнология, фолклористика Кавказа.* Баку: Нурлан, 2005, 82.

Kiguradze T. *The Chalcolithic – Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus.* In Marro C. and Hauptmann H. *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires.* Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica XI*, Paris, 2000, p.321-325.

Lyonnet B. *La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVème et au début du IIIème millénaires av. n.è.: leurs rapports et les problèmes chronologiques de la culture de Majkop. Etat de la question et nouvelles propositions.* In C. Marro and H. Hauptmann (ed.), *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires.* Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica XI*, 2000, Paris, p. 299-320.

Lebeau M. *La ceramique Obeid 1 de Tell el Oueili. Rapport Preliminaire. Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot.* Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991, p.211-266.

Fəzlullah Rəşidəddin . *Oğuznamə.* Bakı, 1992,

Frangipane M. *The Late Chalcolithic/ EB I sequence at Arslantepe. Chronological and cultural remarks from a frontier site.* In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires.* Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica XI*, Paris, 2000, p.439-471.

Oğuz Kağan Destanı. Istanbul, 1970, s. 25.

Özgen E., Helwing B., Engin A., Niewenhuyse O., Spoor R. *Oylum Höyük 1997-1998. Die spätchalkolitische Siedlung auf der Westterrasse.* *Anatolia Antiqua VII*, 1999, p. 19-67.

Gülçur S. *Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazığ/Südoztürkei).* Unpublished PhD. Thesis, University of Tübingen 1988.

Gülçur, S. *Norşuntepe : die chalkolitischen Keramik (Elazığ/Ost Anatolien.* In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires.* Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica XI*, 2000, Paris, p.375-418.

Marro C. *Vers une chronologie comparee de pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires.* In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires.* Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica XI*, Paris, 2000, p.473-496.

Marro C. *Late Chalcolithic ceramic cultures in the Anatolian Highlands.* ANES, Edited by Karen S. Rubinson and Antonio Sagona. Leuven-Paris-Dudley, 2008, p.9-37.

Marro C. *Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic period (4000-3500 BC).* Sous la direction de Bertille Lyonnet. *Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère).* Paris: CNRS EDUTIONS, 2007, p. 77-94.

Marro, C. and A. Özfirat. *Pre-classical Survey in Eastern Turkey. First preliminary Report : the Agrı Dag (Mount Ararat) region.* In *Anatolia Antiqua*, 2003, XI, IFEA, Paris, p.385-422.

Marro C. and A. Özfirat. *"Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report : the Doğubeyazıt region".* In *Anatolia Antiqua*, 2005, XIII, IFEA, Paris, p. 319-356

Marro C., Tibet A. et Ergeç R. *Fouilles de sauvetage de Horum Höyük (province de Gaziantep): deuxième rapport preliminaire.* *Anatolia Antiqua VI*, 1999, p. 349-678.

Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. *Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: the 2006-2008 seasons. Anatolia Antiqua, 2009, XVII, p. 31-87.*

Mahmudova V.Ə. *Azərbaycanda ilk oturaq əkinçi-maldar tayfaların qəbr abidələri. Bakı, 2004.*

Mellart J. *The Neolithic of the Near East. London, 1975.*

Müseyibli Nəcəf. *Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007.*

Нариманов И.Г. *Культура древнейшего земледельческого - скотоведческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987.*

Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Лейла-мене. *Баку, 2007.*

Helwing B. *Regional variation in the composition of Late Chalcolithic pottery assemblage. In C. Marro and H. Hauptmann, Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p.145-164.*

Hauptmann H. *Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1973. In Keban Project 1973 Activities, METU, Keban Project Publications, Series I n°6, Ankara, 1979, p.61-78.*

Hauptmann H. *Die Grabungen auf dem Norşun-tepe 1974 ». In Keban Project 1974-1975 Activities, METU, Keban Project Publications, Series I n°7, Ankara, 1982, p. 41-70.*

Foto - Фото - Photo

Foto - Фото - Photo 1. *Xələc kəndi // Село Халадж // Khalaj village.*

Foto - Фото - Photo 2. *Xələc dağı // Гора Халадж // The Khalaj Mountain.*

Foto - Фото - Photo 3. *Xələc kəndində bulaq // Родник в селе Халадж // A spring in Khalaj village.*

Foto - Фото - Photo 4. *Xələc mağarası // Пещера Халадж // The Khalaj Cave.*

Foto - Фото - Photo 5. *Xələc dağı // Гора Халадж // The Khalaj Mountain.*

Foto - Фото - Photo 6. *Xələc kəndindən Ağrıdağın görünüşü // Азрыдаг из села Халадж // A view of Aghridagh from Khalaj village.*

Foto - Фото - Photo 7. *Xələc dağından Cənubi Azərbaycanın görünüşü // Вид на Южный Азербайджан с Горы Халадж // A view of Southern Azerbaijan from Khalaj Mountain.*

Foto - Фото - Photo 8. *Xələc kəndi // Село Халадж // Khalaj village.*

Foto - Фото - Photo 9. *Xələc dağı // Гора Халадж // The Khalaj Mountain.*

Foto - Фото - Photo 10. *Xələc dağı // Гора Халадж // The Khalaj Mountain.*

Foto - Фото - Photo 11. *Xələc dağı // Гора Халадж // The Khalaj Mountain.*

Foto - Фото - Photo 12. *Xələc dağından Cənubi Azərbaycanın görünüşü // Вид на Южный Азербайджан с Горы Халадж // A view of Southern Azerbaijan from Khalaj Mountain.*

Foto - Фото - Photo 13. *Xələc kəndi // Село Халадж // Khalaj village.*

Foto - Фото - Photo 14. *Xələc dağı // Гора Халадж // The Khalaj Mountain.*

Foto - Фото - Photo 15. *Xələc qədim yaşayış yeri // Древнее поселение Халадж // The ancient settlement Khalaj.*

Foto - Фото - Photo 16. *Xələc qədim yaşayış yeri // Древнее поселение Халадж // The ancient settlement Khalaj.*

Foto - Фото - Photo 17-21. *Birinci qazıntı sahəsi // Первый раскопный участок // Excavation area #1.*

Foto - Фото - Photo 22-25. *Üçüncü qazıntı sahəsi // Третий раскопный участок // Excavation area #3.*

Foto - Фото - Photo 26. *İkinci qazıntı sahəsi // Второй раскопный участок // Excavation area #2.*

Foto - Фото - Photo 27-29. *Xələc. Birinci qazıntı sahəsinin keramika təmulatı (Eneolit dövrü) // Халадж. Керамические изделия первого раскопного участка (эпоха энеолита) // Khalaj. Pottery from the first excavation area (Chalcolithic period).*

Foto - Фото - Photo 30-31. *İkinci qazıntı sahəsi // Второй раскопный участок // Excavation area #2.*

Foto - Фото - Photo 32-45. *Xələc. Birinci qazıntı sahəsinin keramika təmulatı (Eneolit dövrü) // Халадж. Керамические изделия первого раскопного участка (эпоха энеолита) // Khalaj. Pottery from the excavation area #1 (Chalcolithic period).*

Foto - Фото - Photo 46-63. *Xələc. İkinci qazıntı sahəsinin keramika təmulatı (Eneolit dövrü) // Халадж. Керамические изделия второго раскопного участка (эпоха энеолита) // Khalaj. Pottery from the excavation area #2 (Chalcolithic period).*

Foto - Фото - Photo 64. *Xələc. Dəvəgözü və çaxtaqdaşından hazırlanmış alətlər (ikinci qazıntı sahəsi) // Халадж. Обсидиановые и кремневые изделия (второй раскопный участок) // Khalaj. Obsidian and flint tools (excavation area #2).*

Foto - Фото - Photo 65-70. *Xələc. İkinci qazıntı sahəsinin keramika təmulatı (Eneolit dövrü) // Халадж. Керамические изделия второго раскопного участка (эпоха энеолита) // Khalaj. Pottery from the excavation area #2 (Chalcolithic period).*

Foto - Фото - Photo 71. *Xələc. Keramika təmulatı (Eneolit dövrü) // Халадж. Керамические изделия (эпоха энеолита) // Khalaj. Pottery (Chalcolithic period).*

Foto - Фото - Photo 71-74. *Xələc. Üçüncü qazıntı sahəsinin keramika təmulatı (Eneolit dövrü) // Халадж. Керамические изделия третьего раскопного участка (эпоха энеолита) // Khalaj. Pottery from the excavation area #3 (Chalcolithic period).*

Foto - Фото - Photo 75-77. *Xələc. Üçüncü qazıntı sahəsinin keramika təmulatı (Orta Tunc dövrü) // Халадж. Керамические изделия третьего раскопного участка (эпоха средней бронзы) // Khalaj. Pottery from the excavation area #3 (Middle Bronze Age).*

Foto - Фото - Photo 78-80. *Xələc. Üçüncü qazıntı sahəsinin keramika təmulatı (Eneolit dövrü) // Халадж. Керамические изделия*

лия третьего раскопчного участка (эпоха энеолита) // Khalaj. Pottery from the excavation area #3 (Chalcolithic period).

Foto - Фото - Photo 81-84. Халас. Üçüncü qazıntı sahəsinin keramika məmulatı (Erkən Tunc dövrü) // Халадж. Керамические изделия третьего раскопчного участка (эпоха ранней бронзы) // Khalaj. Pottery from the excavation area #3 (Early Bronze Age).

Foto - Фото - Photo 85. Халас dağı // Гора Халадж // The Khalaj Mountain.

Foto - Фото - Photo 86. Халас. Əkin sahəsi // Халадж. Посевной участок // Khalaj. Sowing field.

Foto - Фото - Photo 87. Халас məktəbi // Школа в Халадж // School in Khalaj.

Foto - Фото - Photo 88-89. Халас. Üçüncü qazıntı sahəsinin keramika məmulatı (Erkən Dəmir dövrü) // Халадж. Керамические изделия третьего раскопчного участка (эпоха раннего железа) // Pottery from the excavation area #3 (Early Iron Age).

Foto - Фото - Photo 90. Халас. Üçüncü qazıntı sahəsinin keramika məmulatı (Orta Tunc dövrü) // Халадж. Керамические изделия третьего раскопчного участка (эпоха средней бронзы) // Khalaj. Pottery from the excavation area #3 (Middle Bronze Age).

Foto - Фото - Photo 91-97. Халас. Üçüncü qazıntı sahəsinin keramika məmulatı (Erkən Dəmir dövrü) // Халадж. Керамические изделия третьего раскопчного участка (эпоха раннего железа) // Pottery from the excavation area #3 (Early Iron Age).

Foto - Фото - Photo 98. Халас. Üçüncü qazıntı sahəsinin keramika məmulatı (Erkən Tunc dövrü) // Халадж. Керамические изделия третьего раскопчного участка (эпоха ранней бронзы) // Khalaj. Pottery from the excavation area #3 (Early Bronze Age).

Foto - Фото - Photo 99-102. Халас. Keramika məmulatı. Təsdüfi tapıntılar (Eneolit dövrü) // Халадж. Керамические изделия. Случайные находки (эпоха энеолита) // Khalaj. Pottery. Casual finds (Chalcolithic period).

Foto - Фото - Photo 103. Халас. Keramika məmulatı. Təsdüfi tapıntılar (Orta Tunc dövrü) // Халадж. Керамические изделия. Случайные находки (эпоха средней бронзы) // Khalaj. Pottery. Casual finds (Middle Bronze Age).

Foto - Фото - Photo 104. Aşağı Daşarx. Keramika məmulatı. Təsdüfi tapıntı (Eneolit dövrü) // Ашаги Дашарх. Керамические изделия. Случайная находка (эпоха энеолита) // Ashagi Dasharkh. Pottery. Casual find (Chalcolithic period).

Foto - Фото - Photo 105. Püsyən. Keramika məmulatı. Təsdüfi tapıntı (İlk Tunc dövrü) // Пусиан. Керамические изделия. Случайная находка (эпоха ранней бронзы) // Pusyən. Pottery. Casual find (Early Bronze Age).

Foto - Фото - Photo 106-107. Sədərək. Keramika məmulatı. Təsdüfi tapıntı (Eneolit dövrü) // Седерек. Керамические изделия. Случайная находка (эпоха энеолита) // Sadarak. Pottery. Casual find (Chalcolithic period).

Foto - Фото - Photo 108-109. Şortəpə. Keramika məmulatı. Təsdüfi tapıntı (İlk Tunc dövrü) // Шортене. Керамические изделия. Случайная находка (эпоха ранней бронзы) // Shortepe. Pottery. Casual find (Early Bronze Age).

Foto - Фото - Photo 110-111. Халас mağarası // Пещера Халадж // The Khalaj Cave.

Foto - Фото - Photo 112. Халас. Əkin sahəsi // Халадж. Посевной участок // Khalaj. Sowing field.

Foto - Фото - Photo 113. Халас. Su quyusu // Халадж. Колодец // Khalaj. Groundwater well.

Foto - Фото - Photo 114. Xəritə - Naxçıvan MR // Карта - Нахчыванская АР // Map - Nakhçıvan AR.

Foto - Фото - Photo 115. Xəritə - Şərur rayonu // Карта - Шарурский район // Map - Sharur district.

Şəkil - Рисунок - Figure

Şəkil - Рис. - Fig. 1. *Birinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы первого раскопного участка // Materials of the excavation area #1.*

Şəkil - Рис. - Fig. 2. *Birinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы первого раскопного участка // Materials of the excavation area #1.*

Şəkil - Рис. - Fig. 3. *Birinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы первого раскопного участка // Materials of the excavation area #1.*

Şəkil - Рис. - Fig. 4. *Birinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы первого раскопного участка // Materials of the excavation area #1.*

Şəkil - Рис. - Fig. 5. *Birinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы первого раскопного участка // Materials of the excavation area #1.*

Şəkil - Рис. - Fig. 6. *Təsadüfi tapıntılar // Случайные находки // Casual finds.*

Şəkil - Рис. - Fig. 7. *İkinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы второго раскопного участка // Materials of the excavation area #2.*

Şəkil - Рис. - Fig. 8. *İkinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы второго раскопного участка // Materials of the excavation area #2.*

Şəkil - Рис. - Fig. 9. *İkinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы второго раскопного участка // Materials of the excavation area #2.*

Şəkil - Рис. - Fig. 10. *İkinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы второго раскопного участка // Materials of the excavation area #2.*

Şəkil - Рис. - Fig. 11. *İkinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы второго раскопного участка // Materials of the excavation area #2.*

Şəkil - Рис. - Fig. 12. *İkinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы второго раскопного участка // Materials of the excavation area #2.*

Şəkil - Рис. - Fig. 13. *İkinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы второго раскопного участка // Materials of the excavation area #2.*

Şəkil - Рис. - Fig. 14. *İkinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы второго раскопного участка // Materials of the excavation area #2.*

Şəkil - Рис. - Fig. 15. *İkinci qazıntı sahəsinin materialları // Материалы второго раскопного участка // Materials of the excavation area #2.*

Şəkil - Рис. - Fig. 16. *Üçüncü qazıntı sahəsinin materialları // Материалы третьего раскопного участка // Materials of the excavation area #3.*

Şəkil - Рис. - Fig. 17. *Üçüncü qazıntı sahəsinin materialları // Материалы третьего раскопного участка // Materials of the excavation area #3.*

Şəkil - Рис. - Fig. 18. *Üçüncü qazıntı sahəsinin materialları // Материалы третьего раскопного участка // Materials of the excavation area #3.*

Şəkil - Рис. - Fig. 19. *Üçüncü qazıntı sahəsinin materialları // Материалы третьего раскопного участка // Materials of the excavation area #3.*

Şəkil - Рис. - Fig. 20. *İkinci qazıntı sahəsinin materialları. Dəvəgözü və çaxtaqdaşından hazırlanmış alətlər // Материалы второго раскопного участка. Obsидиановые и кремневые изделия // Materials of the excavation area #2. Obsidian and flint tools.*

Azərbaycan MEA
Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutu
Bakı, AZ1143, H.Cavid pr..31.

01 - 22 sentyabr 2009
müddətdə etibarlıdır

VƏKALƏTNAMƏ № 30
(1 №-li forma)

Verilir, Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən

Seyidov Abbas Qadir oğluna
(adi, soyadı, atasının adı)

ondan ötrü ki, Sarur rayonunun Xələc
(rayonun və kəndin adı)

Kəndində
(abidənin adı və növü)

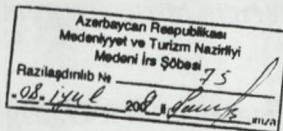
əsaslı arxeoloji qazıntı (20 m²-dan artıq sahədə) və kəşfiyyat işləri aparmaq hüququna malikdir.

Vəkalətnaməyə əsasən, Abbas Seyidov
(adi, soyadı, atasının adı)

topoqrafik çəkilişlər apara, (planlar, nivelirləmə) qədim yaşayış yerləri, qəbristanlar, kurqanlar, müdafiə tikililəri, qayaüstü rəsmlər, qədim bina və digər abidələrin fotolarını və əl rəsmlərini çəka, yerüstü materilları toplaya və hesabatların tərtibini mövcud qaydalara əsasən apara bilər.

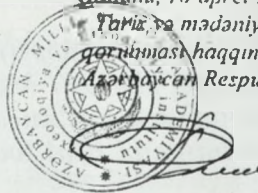
Bütün hakimiyyət, dövlət və ictimai orqanlar bu vəkalətnamədə adları qeyd olunan mütəxəssislərə mövcud Qanunvericiliyə uyğun və elmin mənafeyi naminə lazımı yardım göstərməlidirlər.

Vəkalətnamədə göstərilən kəşfiyyat və qazıntıların aparılması hüququnun başqa şəxsə tapşırılması qadağandır. Arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işlərinin icraçısı bu Vəkalətnaməni icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatdan keçirməli, özündə saxlamalı, yerli hakimiyyət orqanlarının tələbi ilə təqdim etməlidir. Əldə edilmiş arxeoloji materiallar elmi-laboratoriya işlərinin aparılması üçün AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutuna təhvil verilməlidir.

ƏSAS: Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu, 10 aprel 1998-ci ildə qəbul olunmuş "Təbii və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu

İnstitutun direktoru:

M.N.Rahimova